

728187

ph

X¹²
Tellenius és Tüdös.
Profesor Schedius Lajos
Mónat több T. N. Vár
megyit Tabla birájanak
alafasor isphesenek
jelenl ajantja
Debrarenben. N. Leps 873

of Lo

Erdeley's auof

$\frac{a}{27}$

2.1/2

40

~~193~~

PHILOSOPHIA,

IRTA

ERTSEI DÁNIEL,

*Philosophia Doctora, 'és a' Debreczeni Ref.
Collegiumbann a' Philosophiának, Sta-
tisticának, 'és Politicának Professora.*

NYOMTATOTT ELMOTTA

E L S Ő D A R A B.

LÉLEK MUNKÁI TUDOMÁNNYA,
(*PSYCHOLOGIA EMPIRICA*).

A S. PATAKI

ÁLLAMI TANITÓKÉPEZDE.

DEBRECZENBENN

Nyomtatta CsÁTHY GYÖRGY.

M DCCC XIII.

PHILOSOPHIA

ATA

FRITSCH DANIEL

Imprimatur.

Mugno - Varadini, 24. Apr. 1813.

ANTONIUS SZERDAHELYI.

(Distr. Libr. Revisor.)

ANTONIUS SZERDAHELYI

(Distr. Libr. Revisor.)

ANTONIUS SZERDAHELYI

(Distr. Libr. Revisor.)

ANTONIUS SZERDAHELYI

ELŐLJÁRÓ BESZÉD.

A' mely Jegyzéseket egynehány esztendei Tanításom alatt tettem a' Philosophiára, szándékom van egymás utánn kibotsítani. Nékem, 's Tanítványimnak szükségünk van erre; hogy a' külömbenn is unalmas dictálással az idő ne teljen. Mások, veszik-é ezeknek a' Jegyzéseknek valami hasznát: azt én nem tudhatom, nem is ígérem. Imé itt az Első Darab, mely, a' mint Titulussa mutatja, a' *Lélek Munkáiról való Tudományt* foglalja magábann. A' többi Darabok idővel követni fogják; melyek közzül az egyikbenn a' Philosophia Históriáját, Ontológiát, és Metaphysikát, a' másikbann a' Cselekedet Philosophiáját fogom előadni.

E' szerént, az egész Munka három Darabból fogna állani, mely osztánn az egész Philosophiát magábann foglalná. Hát a' Logica, Aesthetica, Politica, Paedagogica, hová maradnak? Felelek: a' Logica nem marad ki; megvan a' Lélek Munkáiról való Tudománybann, mint annak egy része; az a' része t. i. mely az Okosságról tanít. Természeti dolog ugyanis, hogy, mivel a' Lélek munkáiról való Tudomány, a' Lélek minden munkáit, és azokhoz való tehetségeit magábann foglalja, minekutánna tanított az Érzésről, Érző tehetségről, Képzelésről, Képzelő tehetségről, tanítson az Okoskodásról, Okosságról is. És ez annyival jobb, hogy ha a' Logicát tsak Készítő (propaedeutica) Tudománynak nézzük, nints ok reá, miért tartozzon inkább a' Philosophiába, mint az Orvosi, vagy akármely más Tudományba; holott azokbann, szintúgy okoskodnak a' felvett matériáról, mint a' Philosophiábann; szintúgy kell azok-

ra nézve is tudni az okoskodás természetét; és így azoknak is szintűgy propaedeuticája a' Logica: így pedig része a' Logica a' Philosophiának, és így tsak abba tartozik. — A' mi az Aestheticát, Politicát, és Paedagogicát illeti: azok kimaradnak Philosophiából; mivel ítéletem szerént azok nem Részei a' Philosophiának, hanem Philosophiától költsönözött Propositionokonn épült Tudományok — a' *Philosophiának alkalmaztatása bizonyos matériákra* — (*applicata Philosophia*).

Node mitsoda Philosophia hát már ez? Ki szerént? Mi szerént? Kétség kívül vagy Wolf szerént, vagy, mint-hogy a' régiek megavúltak, és a' Philosophiának is van módija, 's már ma Kánt, Fichte, Schelling, adják a' tónust, az ő húrjokonn pendül a' Philosophia, Kánt, Fichte, vagy Schelling szerént? Éppenn nem! A' Philosophia Históriája mutatja, hogy sokszor Századokig eldogmátizálnak a' Philosophusok, mindent öszvehisznek,

jót, rosszat, igazat, nem igazat, félig igazat. Előáll a' *Scepticus* — Pyrrho, Sextus, Hume, urát kérdi, miért hiszik ezt meg ezt? honnan tudják, holott semmit sem lehet tudni bizonyosan? Ekkor vagy ezt kell felelni a' *Dogmaticusnak*: Onnan tudom, mert tapasztalom, tapasztalásimból következik — *Empirismus* — Aristoteles, Locke, 's a' t. Vagy ezt: Onnan tudom, hogy, ez 's ez Ideám velem született — *Idealismus* — Plátó, Des Cartes, Leibnitz, Berkeley, Kánt, 's a' t. Ezen három Principium, t. i. *Empirismus*, *Idealismus*, *Scepticismus*, forgott fenn eleitől fogva a' Philosophusok Oskoláibann, ezek körül repkedtek eleitől fogva a' Philosophusok. Ezen Principiumok egymással egészen ellenkeznek; annál fogva ezek közzül kettőt, annyival inkább hármát egymással egyesíteni, tsupa lehetetlen; és a' ki próbálná, mint próbálták az *Eclecticusok*, annak munkája éppenn olyan tsuda

tsuda lenne, mint a' milyet leír Horátzius:

„*Humano capiti cervicem pictor equinam*

„*Jungere si velit — 's a' t.*

Választani kell tehát valamelyiket, vagy az Empirismust, vagy az Idealismust, vagy a' Scepticismust, és azt fundamentomúl tévénn, arra kell építeni egy Systemát; a' mint ezt minden originalis Philosophusok tselekedték is. Mindenikbenn van jó is, rossz is. Tsak a' hát a' kérdés: melyikbenn van legtöbb jó, és legkevesebb rossz? Én, az Ontológiábann megmondandó okokra nézve, választottam az Empirismust; és azért sem Wolfra, sem Kántra, sem másra nem szorúltam.

A' Litteraturáját a' mi illeti a' Philosophiának: a' könyvek citálása nálam se nem pompára, se nem a' Munka vastagítására való. Azért is keveset citálok, és olyanokat, melyeket vagy egy vagy más tekintetbenn szükségeseknek tartottam. Külömbenn is, a' sok könyvek citálása, az Ifjakra

nézve tsaknem haszontalan; mint a' kik, valamint általjábann a' Jegyzéseket, úgy a' könyv Citátziókat sem igen szokták megnézni. A' melyeket citálok, azok felől való ítéletemet megmondom; hogy ha olvasni, vagy venni akar az Ifjú, tudhassa, mit olvasson, mit vegyen.

Még egy szót, a' Magyarorságra nézve. Magyarúl írvánn, nem akartam sem azokkal pedántaskodni, kik azt tartják, hogy ha van is szónk valaminek kitételére, de ha nem magyar eredetű, ha mindjárt közönségesenn bé van is véve, nem jó; más, új kell helyette: p. o. *Prókátor*, nem jó; bár ha a' Paraszt ember is érti; *Ügyész*, ez jó, mert ez ebből a' Magyar szóból van ellve, *Ügy*. Sem azokkal nem akartam értetlenkedni, kiknek, ha tsak szót szóval nem tehetnek ki, mindjárt nints Magyar szavok. Az első tekintetből megtartottam a' *Philosophia* nevet, nem akarvánn azokkal böltselkedni, kik azt *Böltselkedés Tudomán-*

dománnyának fordítják; mely név a' Philosophiát igen megalatsonítja: *bölszelkedni*, helytelenkedésre mutat. A' második tekintetből fordítottam az *Empirica Psychológiát*, *Lélek Munkái Tudománnyának*, mert éppenn arról tanít. Én részemről azt kívánám, hogy hár tsak sok olyan terminussaink vólnának, melyek nem a' szót, hanem a' Tudományt fejeznék ki. — Jók-é Magyar philosophiai szavaim, nem-é? bajos megítélnem; mert a' terminus, kinek kinek legjobb a' magáé; a' Többség dűjtse el a' dolgot. Írtam Debreczenbenn, Mindszent Havábann, 1812-dik Esztendőbenn.

S U M M Á J A.

BÉVEZETÉS

a' *Philosophiába* - - §. 1—3

LÉLEK MUNKÁI TUDOMÁNNYA.

Lélek Munkái - - - - - §. 1

Az emberi Testről - - - - - §. 2—14

E L S Ő R É S Z.

Esmérés, Értelme - - - - - §. 15

I. Szakasz: *Magunk esmerése. — Conscientia sui* - - - - - §. 16

II. Szakasz: *Külső Dolgok Esmerése* - §. 17

1. Czikkely: *Érzés — Érzőtehettség* §. 18—19

2. Czikkely: *Képzelés — Képzelőtehettség* - - - - - §. 20—24

3. Czikkely: *Okoskodás. — Okosság*
Logica: Ennek Meghatározása - - - - - §. 25—30

Először: A' Többes Előterjesztésekről - - - - - §. 31—39

Másodszor: Az Ítéletekről §. 40—53

Harmadszor: Az Okoskodásokról - - - - - §. 54—70

4. Czikkely: *A' Beszédről* - - - §. 71—73

III. Szakasz: *Az Értelmenek különböző Mértékeiről* - - - - - §. 74—75

IV. Szakasz: *Az Értelme Nyavalyáiról* §. 76—77

M Á S O D I K R É S Z.

Akarat - - - - - §. 78—84

TÓLDALÉK, *Az Emberek Characterének különbségéről, és annak Okairól* §. 85—93

BÉVE-

B É V E Z E T É S

A'

PHILOSOPHIÁBA.

§. 1. *Mathesis a' Quantumnak, História a' Történeteknek Tudománya. Hát a' Philosophia? Böltsességnek Tudománya.*

Mi nékem Világi életembenn legfőbb *Czélom*, melynek minden más egyéb *czéljaim*, *szándékim* tsak *eszközei*? Kéttség kívül az, hogy *bóldoggá* tégyem magamat — a' *Bóldogság*. Hogy érhetem el a' *Bóldogságot*? hogy élhetek *bóldogúl*? és minthogy a' *körülöttem* lévő *dolgoktól* függ *bóldogságom*, hogy *bánjak* azokkal úgy, hogy *bóldogságom* *eszközei* légyenek? De mik hát *czek* a' *körülöttem* lévő *dolgok*? ez a' *Világ*? így *vólt-é* ez *mindég*? vagy *kezdődnie* kellett *valamikor* akkor? Ha *kezdődött*, ki az *Oka*? milyen az az *Ok*? Hát *magam* mi *vagyok*? 's a' t.

Így *tanakodik* *magával* a' *gondolkodásra* *termett* *Elme*, így *száll* *magába*,

ba, keresi magát, keresi a' múlandóban a' maradandót, a' halálban az életet, a' végesről a' Véghetetlenre ugrik; Eljárja az Embereknek Társaságait, vi'ssgálja azoknak fundamentomait; így keresi azt, a' mi minden Tudományban legfőbb — *Isten, Világ, Ember.*

Quid verum, atque decens, curo, et rogo, et omnis in hoc sum. Horat.

Többnyire az Emberek elaluszszák az Életet. Magokbann laknak, magokkal járnak kelnek. Hányadik gondolkodik magáról? És noha ezek a' fontos szók: *Isten, Vallás,* a' legfelségesebb és legszükségesebb gondolatit tészik Emberek; ezek többnyire az Emberek fejében üres hangok.

A' kik a' régi Philosophusok között efféle kérdéseket fejtegettek, eleinten Böltsékek (*σοφοι*), Pythagorás után pedig, a' ki magát lassúbb hangon Philosophusnak * nevezte, Böltsesség Kedvellőjinek mondattak. Böltsesség is az, jó tzel, és arra alkalmas eszközöket tudni választani. Főképpenn pedig, Böltsesség tudni egész életünk célját, és azt a' szerént rendelni; nem lévén ki-
tevőd-

* Lásd Cic. Tusc. Quaest. L. V. Cap. 3. és Diogen. Laërtii Proem. Nro 8.

tevődve azoknak a' bolondságoknak, melyekkel mások küszködni szoktak.*

Ha az efféle vizsgálódások rendbe szedődnek, úgyhogy a' mi hová illik, oda tevődik, és a' minnek elől kell lenni, elől, a' minnek hátúl, hátúl van (Tudomány, Systema): abból leszsz a' Philosophia.

A' Philosophus, a' mint a' feljebbiekből megtetszik, először is esmerni akarja a' dolgokat, és osztánn azon esméretéhez képest akar tselekedni. E' szerint a' Philosophiának két tárgya van, egyik az *Esméret*, másik a' *Cselekedet*. És mikor ezekre a' Kérdésekre felel, tsak észére, okosságára halgat, abból meríti a' Feleletet, az a' kútfeje (*Principium cognoscendi*). Már hát a' Philosophia, az *Emberi Esméretről és Tselekedetről való Elmélkedés*. (*Theoria Cognitionis et Actionis Humanae*. Cicero szerint: *Divinarum et Humanarum rerum Cognitio*.)

§. 2. A' Philosophiának két tárgya lévén, egyik az *Esméret*, másik a' *Cselekedet*: két fő Részre oszlik: egyik Része az *Esméret Philosophiája* (*Philosophia Theoretica*; *Cognitio Rerum Divina-*

* Lucret. de Rerum Nat. Lib. II. v. 1—20.

narum); másik a' *Tselekedet Philosophiája* (*Philosophia Practica, Cognitiono Rerum Humanarum*).

Az *Esméret Philosophiája*, először azt keresi: átáljábann *mindenről a' mi tsak van*, (*ὄντως ἐν, quod revera est, reale*) mitsoda esméretünk lehet? mit tudhatunk? Ezt megfejtő Része az *Ontologia*. — Azután azt kérdi, hogy, különösen ezekről a' nemtapasztalható dolgokról (*τα μεταφυσικά*), *Világ*, *Világnak Oka* — *Isten*; a' mi bennünk érez, gondolkodik, akar — *Lélek*; mit tudhatunk? — *Metaphysica*, mely a' második Része.

A' *Cselekedet Philosophiáját* a' mi illeti: úgy találjuk, hogy a' Cselekedetek közt ez a' nagy külömbség van, hogy: némelyekkel jól tesztek mással, p. o. ha a' szükségbenn lévönn segíték. Más tselekedetimmell ellenbenn, nem tsak az, hogy jól nem tesztek mással, de meg is bántok mást, p. o. ha adósságomat meg nem fizetem. Amazokkal nem tartozom, de jól tesztek, jó ember vagyok ha tselekszem: *Szívesség* — *Nem tartozó Kötelesség* (*Officia Imperfecta*). Ezeket szoros igazság 's juss szerint is megkívánhatják mások tőlünk: és így tartozunk tselekedni, vagy akarunk jók lenni,

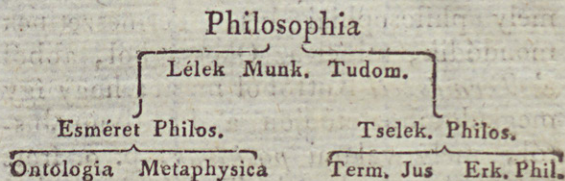
lenni, vagy se — Tartozás, Tartozó Kötelesség (*Officia Perfecta*). Amazokat az *Erköltsi Philosophia* (*Philosophia Morum — Ethica*) adja elő; mely Erköltsi Philosophiának neveztetik: mivel a' Jó Erköltsről tanít. Ezekről pedig a' *Természeti Jus* (*Jus Naturae*) szól; mely philosophiai Jus, Természetinek mondódik, mivel az Okosságból, abból a' *Természeti Kútfőből* merít; hogy így megkülömböztetődjön a' *Positivum Jus*-tól, mely valami *positivus*, p. o. írott kútfőből — valamely Törvénykönyvből vevődik.

De, minekelőtte azt fejtegetnénk, mit esmerhetünk, tudhatunk, vagy mit kell tselekednünk: annak kell végire járni, hogy készül az Esméret? hogy a' Cselekedet? mitsoda készülleteink 's tehetségeink vannak mind egyikhez? Ez előadódik a' *Lélek* * *munkái Tudományában* — *Psychologia*, még pedig *Empirica*; hogy megkülömböztetődjön a' *Lélek Természetéről* való *Tudománytól*,
(*Psycho-*

* Mi a' Lélek? test-é, vagy nem test? az, a' *Métaphysica* dolga. Itt elég ennyi, hogy mi esmerő és tselekvő tehetségeinknek principiumát nevezzük *Léleknek*, már az akár test, akár nem test legyen.

(*Psychologia Rationalis*) *; mely tehát egyik kezét nyújtja az Esméret, másikat a' Cselekedet Philosophiájának, és a' kettőt egybe köti.

PHILOSOPHIA TÁBLÁJA.

§. 3. Könyvek, melyek az egész Philosophiára Compendiumúl szolgálhatnak, ezek:

1. Gottlob Ernst Schulze, *Grundriss der philosophischen Wissenschaften*, 2 Bände. Wittenberg, 1788. 1790.

Ez

* Itt a' Rationalis név, *κατ'ἔξοχην* mondódik a' Psychológiáról, kirekesztvénn az által minden tapasztalásból való Dátumokat a' Psychológiából. Mikor ellenbenn az egész Philosophiáról mondódik, hogy az Rationalis Tudomány, azzal nem azt mondjuk, hogy minden tapasztalásbéli datumok nélkül okoskodnánk; hanem ezt, hogy okoskodás által tudjuk meg a' philosophiai Igazságokat; már ha mindjárt a' tapasztalásból vesszük is a' datumokat. Ekkor tehát ez a' szó, *Rationalis*, közönséges értelembenn vevődik.

Ez a' Munka nagy tudománnyal; azombann critice van írva, és méltó Schulzéhez, kihez a' mai Német Philosophusok közt kevés van hozzáfogható.

2. Ernst Platner's philosophise Aphorismen. 2 Theile. Leipzig, 1793. 1800.

Jó annak a' mi, Aphorismusoknak.

3. Friedrich Wilhelm Daniel Schnells Lehrbuch für den ersten Unterricht in der Philosophie. 2 Theile. Giefsen. 1801.

Tsupa ragadomány (compilatio) minden Principium nélkül, és tsak Dilettántnak való.

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

30

31

32

33

34

35

36

37

38

39

40

41

42

43

44

45

46

47

48

49

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

68

69

70

71

72

73

74

75

76

77

78

79

80

81

82

83

84

85

86

87

88

89

90

91

92

93

94

95

96

97

98

99

100

LÉLEK MUNKÁI

TUDOMÁNYA.

§. 1. Tapasztalom, hogy én, ha a' dolgok illetnek, *megérezem*; hogy én a' mit egyszer éreztem, azt, ha távol van is tőlem, mintha most is érezném, — *képzelem*; hogy én azokat, melyeket éreztem, egybevetem, hasonlítom, azokonn *gondolkodom*; hogy végre, a' mit kedvesnek éreztem, azt én kívánom, — *akarom*. Imé ezek Lelkünknek Munkái, t. i. az *Én* vagyis a' *Magunk tudása* — *Eszmélés* (*conscientia sui*); az *Érzés*; a' *Képzeles*; a' *Gondolkodás* — mind ezek egy szóval *Esmérés*, mivel ezek által esméri meg magát, esméri a' külső dolgokat; és az *Akarás*.

Minthogy pedig ezek a' munkák a' Testnél fogva mennek véghez, amaz t. i. úgy, hogy a' test tsatornáján, nevezetesen az érzőinakonn, béveszi a' dolgok illetését, és osztánn reflectál — figyelmez magára, figyelmez azokra; e' pedig úgy, hogy a' sensibilitas és irritabilitas rugóinál fogva mozgásba hozza a' testet, és az által a' dolgokat viszont illeti (*reagit*): Lássunk egy két szót, először Testünkről, azután magokról Lelkünk Munkáiról.

§. 2. *Testünk* híg és kemény részekből áll (*partes fluidae, et solidae*). *Híg részei*, a' Vér, hová foly, és a' honnan foly ki minden, és azok a' Nedvességek, melyek a' vérbe mennek, vagy abból kiválnak. Ezekről szó lesz oda alább, kiről kiről a' maga helyénn. *Kemény részei* pedig a' tsontok, kötők, inashúsok, érzőinak. 's a' t.

§. 3. Testünknek fundamentoma, a' *Tsontoknak alkotmánya* (*Sceletus*). Mitsoda proportio! mitsoda symmetria! mitsoda öszveillés! mely szépnek kell annak lenni, ha hozzá hús és vér járúl! mennyire meg van már a' tsontokbann is az emberiség caractere! De nem tsak az embert a' baromtól, hanem az embert az embertől is, nevezetesen az
öre-

Öreget az Ifjútól, a' Nemet a' Nemtől, a' Nemzetet a' Nemzettől, meg tudják az ahoz értők, tsontjaiknál, nevezetesen kaponyáiknál fogva különböztetni. Sőt, a' mint Bétsi Physiologus Gall akarja, a' kaponyánn a' Lelket lehet látni, minden tehetségeivel 's indulatival egyetemben.*

B 3

Hogy

* Gall így okoskodik: a' Léleknek organuma az agyvelő, a' Léleknek pedig különböző tehetségei vagynak: és így azoknak a' különböző tehetségeknél, különböző részeinek kell megfelelni az agyvelőnek, mint organumoknak. Még pedig, a' nagy tehetségeinek a' Léleknek, különösen készült organum kívántatik: következésképpenn az olyanoknak, kik valamely különös tehetséggel bírnak, agyvelőjének annak a' részének, mely annak a' tehetségnek organumúl szolgál, különösen kell alkotva lenni, ott az agyvelőn valamely bizonyos jelnek kell lenni. Mivel pedig a' kaponyának külső színe éppenn olyan, mint az agyvelő színe: a' hol az agyvelőn valamely különös jel van, a' kaponyánn is annak kell lenni. Tsak az már a' kérdés: hogy lehessen megtudni, mely helyenn az agyvelőbenn mitsoda tehetség lakik, és így ilyen vagy amolyan jel, itt vagy amott a' kaponyánn, mitsoda tehetségre mutat? Ezt inductio által meg lehet tudni. Megnézem t. i. egynéhány bizonyos tehetségekről esmérletes embernek, p. o. egynéhány Mu'sikusnak kaponyáját, és osztánn a' kinek kaponyájánn azokat a' jeleket veszem észre, az nekem Mu'sikus.

De, nem igaz, hogy olyan volna a' kaponyának külső színe, mint az agyvelőé. A' kaponyának külső színe nagyonn különbözik a' belsőtől, a' mint ezt, akármely kaponyánn meg lehet látni.

Hogy, ez a' Tsontállás ne éppenn merőenn álljon: hanem a'hol kell engedhessen, mint p. o. az oldalbordáknak a' lehellés közbenn, hol ki kell feszülniek, hol öszve kell húzódniok; és hogy a' tsontok öszveérő végei egymásba ne dör'sölődjenek: arra valók a' tsontok végeinn lévő rugós *Portzogók*. Már, hogy ez a' tsontalkotmány szélyel ne hülljön, a' *Kötök* egybefoglalják.

§. 4. Fenn áll a' machina, tsak mozgania kell. A' mozgás eszközei az *Inas-húsok* (*Musculi*), melyeknek az a' különös tulajdonsága van, hogy ha az Érzőinek által ingerlődnek, öszvehúzódnak (*Irritabilitas*); még pedig némelyek mikor akarjuk; melyek hát szabad tetzésünktől függenek (*musculi voluntarii*), p. o. a' tagokéi; mások ellenbenn, melyeknek szüntelen való mozgásától függ az élet; hol tehát az akarásnak semmi helye nints, p. o. a' szív, minden megszűnés nélkül mozgásba vannak (*musculi*
li)

látni. Továbbá, különböző tehetségnek, különböző alkotású organumának kellene lenni, és így az agyvelő hajának egy helyt más alkotásának kellene lenni, másutt másnak. Úgyde az nem úgy van; mert az agyvelő massája mindenütt egyforma. Az inductio is igen tökéletlen: hogy egy két Poëtának göndör haja van, nem következik, hogy minden göndör ember Poéta,

li involuntarii). Ezek legkönnyebbenn felingerlödnek, és soha el nem fáradnak. Ezen öszvehúzóadások által, azokat a' részeket, melyekhez többnyire *Inaiknál* (*Tendo*) fogva ragadnak, mozgásba hozzák. — A' *Mechanicus* szemé ugyan megakad benne, hogy az inashúsok a' mi tagjaink tsontjaihoz, melyek meg annyi Egykarú rúdak (*vectes homodromi*), közel a' *hypomoclium*nál, még pedig hegyes szegelettel ragadnak: de ezt rész szerént a' mozgás sebessége kívánta, minthogy így az inashúsoknak tsak kevés öszvehúzóadása is nagyot vét, rész szerént pedig a' test szépsége. És mind ezen veszteség mellett is, tsakugyan bámúlásra méltó azoknak ereje; a' mihez tsak abból is hozzá lehet vetni, hogy a' láb inashúsai, az ugrás közbenn, a' mázsás testet felpattantják.

§. 5. Az *Érzőinak* (*Nervi*), azok a' velőhúrok, melyek azonn felyül, hogy az Inashúsokat felingerlik, még az érzésnek is *conductorai*, erednek rész szerént az *Agyvelőből* (*cerebrum et cerebellum*), rész szerént a' *Hátgerintzvelőből* (*medulla spinalis*), mely amaból jő. —

Az agyvelő, az a' nemes rész, melyenn forognak az *Érzés* és *Tselekedet*

functiói, mint a' vér a' szívenn, —
 nem különbenn a' hátgerintzvelő is, há-
 rom hárttyával van békfedve. A' külső és
 középső, tsak tágonn húzza bé az agy-
 velőt; a' belső ellenbenn egészenn hozzá
 símul, és minden közeibe 's barázdáiba
 békérkezik, és a' benne lévő vértsovok-
 kel belé ragad. Az agy- és hátgerintz-
 velő, két különbözö reszekből áll: egyik
 kékes (*substantia cinerea*), melynek
 színe a' bele menő vértsovoktól van; a'
 másik fejer (*substantia medullaris*).
 Belől az agyvelőbenn sok különbkülömb-
 féle formájú 's alkotású részetskék vagy-
 nak: de a' melyeknek czélját, valamint
 jóformánn az egész agyvelőnek is fun-
 ctioját, nem tudhatni. Fájdalom! ott
 szakad meg az emberi Tudomány, hol
 már a' dolgok belső valóságához közel
 vólna! Régi mondás, hogy az embernek
 agyveleje legnagyobb minden állatoké
 közt. De ez nem igaz, ha az agyvelő
 az egész testel vetődik egybe. Igaz ellen-
 benn, ha az embernek agyvelejét, igen
 vékony Érzőinai massájával vetjük öszve.
 Melyből Sömmering azt hozta ki, hogy
 mennél vékonyabb, 's annál fogva keve-
 sebbet nyomó, valamely állatnak Érző-
 ina Agyvelejéhez képpes, annál okosabb.
 Külömbenn is, nem a' nagyságától függ

az agyvelőnek az Elme; hanem annak finomságától, és alkotásától. Hogy pedig az ember agyveleje, legmesterségessebbenn van alkotva, mutatja az *Égybe-hasonlító Anatomia* (*Anatomia comparata*). De mutatja az is, hogy mennyel okosabb valamely állat, annál közelebb jár annak agyveleje az emberéhez. — Külömböző az Agyvelő az életidőhöz képpest. A' gyermekeké hígabb, és több benne a' kékes rész, mely hova tovább, mind inkább fogy, helyébe fejező nő; az öregek agyveleje pedig szárazabb, és keményebb. Nevezetes még az a' különbség is, mely az ép elméjűek, és az esztelenek agyvelejek közt van: ezeknek agyvelejek t. i. rend szerént, vagy nagyon könnyű, vagy nagyon lág, vagy nagyon kemény.

Az Agy- és Hátgerintz-velőből kijövénn az Érzőinak, bé lévén takarva az agyvelő belső hártájával, száma nélkül való elágadások után, tett helyeikre eljutnak; hol hüvelyekből kibúváln; azokbann a' részekben, melyekbe mentek, utóljára elvesznek. Jobbadára mennek az Inashúsokba, a' Bőrnek alsó hártájába, és az Érzőeszközökbe. Mennek még a' Belső részekbe is. A' tsontokba, portzogókba, inakba,

ba, a' bőrnek külső, és középső hártájába, a' szőrökbe, és körmökbe egy sem megy.

Hogy munkálódnak már az Érzőinek? Valamikor azok munkába vannak, hogy mind annyiszor bizonyos változás esik benne, mely tulajdonságok *Érzékenységnek* (*Sensibilitas*) mondatik, minden kétségenn kívül van. De mibenn áll ez a' változás? Eggyik azzal tartja, hogy az érzőinek munkája, azoknak rezgése által (*oscillatio*) megy végbe; a' minthogy a' hallásbann a' rezgés nyilván is van; a' látásbann is nagyon hihető. Mások úgy nézik az érzőinakat, mint conductorokat, ezekenn az agyvelőbenn származó igen vékony folyó matéria (*fluidum nerveum*) fel's alá jár, melynél fogva esik mind a' mozgás, mind az érzés. Ezt erősíti a' *Galvanismus* hol, mivel a' különböző nemű értzek öszvetétele által kihozott matéria az, mely az Inashúst rángatódzásba hozza: analogia szerént afféle vékony matériából magyarázhatni az érzőinek munkáit is. Az a' sok vér is, mely az agyvelőre takarodik, arra mutat, hogy az agyvelőbe valami oly vékony matériának kell formálódni. De úgy látszik, hogy mind a' kettőnek igazsága van, és
 hogy

hogy a' kettő együtt megállhat. Rezgésbe jöhetnek az érzőinek is, 's az által a' benne lévő vékony folyó matériát mozgásba hozhatják.

§. 6. A' Dolgoknak, ha azokat érezni akarjuk, illetni kell érzőinainkat. Hogy illethessék, arra valók az öt *Érző-eszközök* (*Organa Sensoria*). — A' *Tapintás* (*Tactus*) eszköze a' bőr, melynek alsó hártájábann száma nélkül való érzőinek ágaznak el, és helyel helyel külömbkülömbféle formájú bimbótskákbann (*papillae nerveae*) végződnek. Egész testünkkel tapinthatunk ugyan: de mégis egy helyt jobbann mint másutt, a' szerént, a' mint vagy több az érzőin, vagy az érzőinek végei különösebbenn vagynak alkotva, vagy pedig a' bőr gyengébb. Legélesebb pedig a' tapintás, az újjaink hegyeinn. — A' Tapintás egész testünkre kiterjed: ellenbenn az Ízlés, Szaglás, Látás, Hallás, tsak egy egy részéhez van kötve testünknek.

Az *Ízlés* (*Gustus*) eszköze a' Száj, és főképpenn a' Nyelv. Ennek a' mindenfelé könnyenn forogható Inashúsnak nyálkás bőrébenn, külömböző nagyságú 's formájú bimbókbann végződnek az érzőinek.

Ezzel

Ezzel az Érzőszközzel, nagy hasonlatossága van a' Szaglás (*Olfactus*) eszközének az Orrnak, melynek lyukait egy spongyiához hasonló nyálkás bőr (*membrana pituitaria narium*) fedi bé. Ebbenn a' bőrbenn, melyet a' benne készült takonyonn kívül, a' szemek mind két üregéből jövő tsatornánn folydogáló könnyű áztat, ágadzik, és olvad mintegy el a' Szaglás Érzőina (*nervus olfactorius*).

Sokkal mesterségesebb alkotású már a' Hallás (*Auditus*) műhelye. Dob, Ülő, Kalapáts, Kengyel, Tsigá, Fél karika tsövek, bámulásra méltó eszközök! A' Fül három szakaszban van. Külső szakaszát a' középsőtől, mely formájára nézve *Dobnak* (*Tympanum*) mondatik, egy rugós hártya (*membrana tympani*) választja el. A' Dobból egy tsövetske (*Tuba Eustachii*) nyúlik a' szájba, és ugyan tsak itt három neveiknek megfelelő formájú tsontotskák vannak: a' *Kalapátsnak* nyele, ragad a' Dob hártájához, bunkója az *Ülőnn* fekszik, melynek szára a' *Kengyel* hegyét éri, e' pedig a' talpával a' *Fül belső szakaszsa* (*labyrinthus*) pitvarának (*vestibulum*) hoszszúkás ablakánn (*fenestra ovalis*) áll. A' belső szakasznak, mely igen vékony ned-

nedvességgel telyes, három részében, úgymint a' közből eső *Pitvarbann*, és előlről az arra nyiló *Tsigábann*, hátúlról az ugyan tsak abba végződő három *Félkarika tsövekbenn* ágadzik el a' *Hallásérző ina* (*nervus acusticus*).

Mind ezeknél pedig nagyobb készülettel, és még mesterségesebbenn van alkotva a' *Látás* (*Visus*) eszköze. — A' Szem golyója függ a' *Látásérző inánn* (*nervus opticus*), mint a' gyümölt a' száránn; Inashúsainál fogva, töltésér forma gödribenn ide'stova foroghat, és öszvébb is húzódhatik; áll hártýákból, és általlátszó mediumokból. Kivül a' *Homályos hártýa* (*sclerotica*), melynek elől a' lyukát, a' valamivel domborúbb általlátszó *Világos hártýa* (*cornea*) fedibé. A' homályos hártýa alatt van a' *Fekete hártýa* (*choroidea*); ennek az a' része, mely a' világos hártýa megett esik, és azonn általlátszik, *Szemfeketjének* mondatik; (külső lapja *Iris*, belső *Uvea*). Közepénn a' Szemfeketjének, van egy lyuk, *Szemfény* (*pupilla*), mely hol nagyobb, hol kisebb; minthogy a' szemfeketjéje, hol szélyel, hol öszvehúzódik. A' fekete hártýánn belől a' szemfenekét egy olajos papiroshoz hasonló *Retzés hártýa* (*retina*) borítja bé, mely a' magát bé-

béfúró Látás-érző-inának kiterült vége. Ezen hártyák közeit megtöltő általlátszó mediumok: a' kotszonnya forma *Üveg test*, (*corpus vitreum*), mely a' Szemnek egész derekát megteli. Az ennél sokkal keményebb, és ennek a' völgyibenn ülő, elől hátul domború *Kristály lentse* (*Lens Crystallina*), és egy vékony *Nedvesség* (*humor aqueus*), mely a' szemfeketjénn kívül belől eső közöket bétölti.

§. 7. Valamint az Érző Inak retzéje, úgy azoknak a' *Tsatornáknak* (*Vasa*) is, melyekben bizonyos nedvességek folydogálnak, ágaboga, elfutja az egész Testet. Ilyenek már a' *Vértsatornái* (*Vasa Sangvifera*) melyekenn a' vér a' szívből, az egész testbenn elárad, (*Életerek*, *Arteriae*), és oda ismét vissza foly (*Vérerek*, *Venae*). Ilyenek továbbá, a' vékony hártyájú, általlátszó, imittamott kétfelé nyíló öblös hártyátskákkal, azaz, ajtótskákkal (*valvulae*) megszagatott szívó tsövek, *Szívárványok* (*vasa absorbentia*), melyek a' testnek részeiből, különösen a' bőrből, torokból, és a' belső részekből jövénn, az ott lévő külömbkülömbféle nedvességeket magokba szívják, és azokat ágaikból törsokeikbe vivénn, a' *Mejjsatornába* (*ductus Thoracicus*) kitöltik; melyenn azok

a' hátgerintz mellett fel, a' *Balváll kültsvérerebe* (*vena subclavia sinistra*) szivárognak, 's úgy a' vérrel egyesülnek.

§. 8. Az eddig előadott Részek által formált öbliben a' testnek, fekszenek a' *Belsőrészek* (*viscera*), melyenek: a' Szív, Tüdő, Máj, Gyomor, Belek, 's a' t. melyekről egyenként szó lesz oda alább.

§. 9. Az egész testet a' *Bőr* (*cutis*) fedi bé, mely három hártýából áll: Alsó hártýája (*corium*) fehér, tömött, telyes erekkel, szivárványokkal, és érzőinakkal. A' középső (*Rete Malpigii*) gyenge, és az Éghajlások (*clima*) különbségéhez képest különböző színű. Nevezetesen, fehér a' Caucásiai tör'söké, fekete a' Szeretseneké, 's a' t. A' felső (*epidermis*) ugyan tsak gyenge fejéres, és tsaknem általlátszó, mely ha elkopik, ismét ki nő. A' bőrből tsaknem mindenütt *Szőr* búvik ki, melynek töve a' bőr fonákján van. A' kéz és lábújjai végeinn két rét gyűrődvénn a' felső hártýa, és a' közte lévő közép hártýával megkeményedvénn, *Köröm* lesz belőlök. — Mitsoda külömbkülömbféle részek egy másából! milyen különböző alkotás! mitsoda mesterség! Bólts az Isten, és minden Tudomány Ő benne van! — Hát ha még öszveszerkeztetések módját veszszük

szük gondolóra! A' test machinájának minden kerekei egymásba akadnak, feltekerődik mintegy a' machina, és jár, a' vér forgása elindul, a' lehellés elkezdődik, a' tápláltatás előáll, (*functiones corporis*), és ezeknek következése a' *Testi Élet*.

§. 10. Első oka tehát az Életnek a' *Vér forgása* (*Circulatio sanguinis*), mely az emberi test minden más munkáinak fundamentoma. Az az élet forrása a' Vér, melyből lett, és a' mellyel él testünk, a' szívből buzogvann ki, először megkerüli a' Tüdőket (*Circulus sanguinis minor*), és osztánn úgy árad el az egész testre (*Circulus sanguinis major*).

A' tsatornák, melyekenn a' vér a' szívből ki, és oda visszafoly, az *Élet- és Vérerek* (*Arteriae et Venae*). Az Életereknek, melyek a' középső inashusos hártájoknál fogva kifeszülhetnek, 's megöszvehúzódhatnak, a' szívből jövő két tör'söke, t. i. a' *Tüdő Élet-ér* (*Arteria Pulmonalis*), és a' *Nagy Élet-ér* (*Arteria aorta*) elágadzvann, utóljára azoknak vékony ágatskái, vagy *Gőzölgő tsövekké* (*vasa exhalantia*), melyek a' bőr alatt, és a' testnek üregeibenn igen vékony gözt botsátanak magokból; vagy a' vért megszűrő, *Választó edények*.

nyekké (*vasa secernentia*); vagy pedig meggömbölvénn, *Vér-erekké* (*venae*) válnak. A' *Vér-erek*, melyeknek bőre vékonyabb is, úgy hogy a' vér álltallátszik rajta, nem is inashúsos (*musculosus*), mint az Élet-ereké, és a' melyek hellyel hellyel kétfelé nyíló ajtótskákkal vannak megszagatva, ágakból gajjakká, gajjából tör'sökökké lévénn; a' *Tüdő vér-erek* négy (*4 venae pulmonales*), a' többek pedig két tör'sökkel (*Nagy vér-erek, vena cava superior et inferior*) mennek a' szívbe.

Az Eszköz, mely a' vér kerekeit hajtja, a' *Szív* (*Cor*), az a' valóságos *perpetuum mobile*, mely a' fogantatas után mindjárt negyedik hétenn elindúl, és életünk fogytaig vér. Ez a' tsiga forma (*conus*) inas hús, a' Mejj üregébe, a' két Tüdő közt, és a' harmadik jobb, 's hatodik bal oldalborda közt fekszik ré'sút, talpával felfelé, a' hegyével lefelé, még pedig úgy, hogy az egyik fele kifelé, a' másik befelé vág (*cor anticum seu dextrum, et cor posticum seu sinistrum*). Belől négy ürege van, ketteje a' talpa, ketteje a' hegye felől; amazok a' *Szívkebelek* (*atria*), ezek a' *Szívhasak* (*ventriculi*). A' kebeleit hasaitól ajtótskák rekesztik el, egyébütt pedig

közfalak vannak. Jobb hasából jó a Tüdő-életér, bal hasából pedig a Nagy életér, melyeknek gyökereinél ajtótskák vannak. Jobb kebelébe mennek a Nagy vérerek, a balba pedig a négy Tüdő vérerek.

A Vér forgása már így esik. A Vér által ingerlődvén a Szív, annak kebeli öszvehúzódnak (*systole*), és az által a benne lévő vért a hasaiba nyomják, s ekkor kieresztődnek (*diastole*). A hasai ismét öszvehúzódván, nyomják a vért az életerekbe, és osztánn kibotsátódnak; ez által a szív mozgásba jó, úgyhogy annak dobogását kívülről is lehet érezni. Az Életerek, mikor a szív a vért magából beléjek nyomja, egy darabonn kifeszülnek (*diastole arteriae*); de majd ismét öszvehúzódván (*systole arteriae*), minthogy a vér az ajtótskák miá a szívbe vissza nem mehet, azt tovább hajtják. Ez a változás végig megy az Életereknek minden ágánn bogánn; ez az Érverés (*pulsus*), mely az Eg (*clima*), Eledelel, Ném (*sexus*), Temperamentum külömbsege szerént külömbözik; de külömböző az Élet idejéhez képest is (*aetas*); úgyhogy, egy minutum alatt, születésünk után kevés-
sel, mintegy száz negyvenet, ember korunk-

runkbann mintegy hetvenötöt, vénségünkben pedig mintegy hatvanat üt. A' Vér-erekbe kerülvénn a' vér, azokonn felfelé folydogál, hajtódvánn a' nyomábann lévő vér által, és az ajtótskákonn ha egyszer keresztül jött, többé vissza nem mehetvénn.

§. 11. Hogy a' Vér, mely forgása közben megsalakosodik, és az által megromlik, salakjától megtisztúljon, és hogy a' szükséges melegsége meglégyen, a' Tüdők kohánn kell annak keresztül menni, minekelötte a' testbe visszaindúlna. Az, a' mi a' tüdőkbenn a' vért megtisztítja 's felmelegíti, a' Levegő, melyet a' végre tüdeinkbe beszívunk 's meg kibotsátunk — *Lehellés (Respiratio)*. A' Tüdők (jobb és bal Tüdők) a' Mejj üregében vannak; állanak Levegő-hólyagotskákából (*cellulae aërae*), telyesek erekkel, melyeknek vékony ágatskáinak retzéje béfutja a' levegő-hójagotskákat, és hihetőképenn apró lyukakkal azokra nyílik. Függenek a' Gégénn (*aspera arteria*), mely tső egész a' torokba felşzolgál, ennek felső vége Gégefő (*larynx*), mely olyan formájú, mint az oszlopok teteje, különbkülömb féle kötékekkel egybefoglalt, és inas húsaiknál fogva mind egyenként, mind együtt mo-

zogható portzogókból áll. Ezek közt egy nyílás (*glottis*) esik, melyet a' portzogó fedele (*epiglottis*) mikor nyelünk hátra nyomódván befed; alsó vege pedig két ágra oszlik, melyek ismét száma nélkül való ágatskákra oszolván, a' levegő hólyagokban végződnek. — Hogy tudóinkbe a' levegőt beszívassuk, azoknak fel kell fúvódniok; de minthogy a' mejj üregét megtelik, fel nem fúvódhatnak, ha csak a' mejj ürege ki nem szélesedne: kiszélesedik tehát mind keresztbe az oldalbordáknak kidülyedése által, melyek minthogy portzogós végűek, engednek az inas húsok húzásának; mind pedig hosszába, az inashúsos *Ágyékhártya* (*diaphragma*), mely mint valamely bóltózat, a' Mejj üregét, a' Has üregétől elrekeszti, bésippadván. Mikor hát már a' mejj kidülyed, hézak esvén a' mejj és tüdők között, ezeket a' bennnek megmaradt levegő felfújja; de minthogy az a' megritkult levegő ellent nem állhat már a' külső levegőnek: ez mind addig megy szánkonn, orrunkonn, gégenkenn bé tüdeinkbe, míg köztök az egyenlőmérték (*aequilibrium*) helyre áll. Egyszersmind pedig, a' tüdőkben lévő erek kifeszülnek, melyekbe annál fogva a' vér már szabadabban mehet. A' tüdők

dők annyira megtelvénn levegővel, és vérrel, hogy már több beléjek nem mehet, a' vér megáll a' szív jobb hasa előtt, ez által kényszerítettünk a' levegőnek kifúvására; a' mikor a' mejj leszállvann, a' tüdők öszvenyomódnak, és a' levegőt ki, a' vért pedig a' szívnek balkebelebe hajtják; de ekkor ismét megállvann a' vér a' szív előtt, kéntelenek vagyunk újra lélekzetet venni; és ez így egymást felváltva szüntelen tart.

A' Vér, mely útjábann sok *Szén máteriát* (*elementum carbonaceum*) szedett fel, öszveérvénn a' tüdőkbenn a' levegővel, minthogy a' benne lévő *Szénnek* nagy atyafiséga van az atmosphaerai levegő éltető részének (*aër vitalis, seu oxygenatus*) básiához, az *Oxygeniumhoz*: az ezzel, mely annál fogva a' *Melegtől* (*principium caloricum*) külön válik, egygyesülvénn, 's a' többi levegővel együtt kihajtódvann, tőle megszabadúl, 's az által megtisztúl. Egyszersmind pedig az a' meleg, mely az *Éltető Levegő* decompositiója által kiszabadúl, felmelegíti a' vért, a' honnan van főképpenn a' test melegsége, mely a' *Reaumur* Melegmérője szerint, 32 gráduenyi, és ez a' mértéke (*temperatura*) se hidegbe, se melegbe nem igen változik;

ez az oka, hogy az ember olyan nagy hideget, 's meleget kiállhat.

Kérdés.: Miért halálos az olyan lyukakbann a' megszorúlt levegő, hol sok ember együtt van; hogy p. o. Calcuttabann egy szoros tömlőzben, 146 Ánglus közzül, mintegy 12 óra alatt 123 fült meg? Lásd Hufeland's *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern.* 2. Rész 59. old. — Miért egészséges a' fűves fás helyekenn lenni, hol a' plánták az atmosphaerának veszedelmes részét beszívják, és a' helyett napvilágonn éltető levegőt botsátanak magokból? Gyönyörű hármónia a' plánták és állatok Országa közt! — Miért setétebb, és hidegebb a' tüdőkbe menő vér, az azokból kimenő vérnél? — Miért melegít fel bennünket a' sebes lélekzetvétel? — Ezekre, és más effélékre a' felyebb mondattakból kész a' felelet.

§. 12. Valamint eszköze az életnek a' Lehellés, úgy eszköze annak is, a' mi az életet életté teszi, a' *Szónak*, és *Beszédnek*. T. i. a' tüdeinkből kifűtt Levegőnek ereje, megrezzenti a' gégefőt, mely osztán közli a' maga rezgésit a' levegővel; ez a' *Szó*, *Hang* (*Vox*). Minthogy pedig a' gégefőnek némely portzogói, inas húsaiknál fogva, hol

ösz-

öszvébb, hol széylebb húzódhatnak; annálfogva a' gégefő lyuka hol kisebb, hol nagyobb, és az egész gégefő is fel's alá járhat; következésképpenn húrjai kötői (*ligamenta*) hol feszesebbenn, hol tágabbann vannak: valamint a' fúvó, és húros mu'sikai szerszámoknak, úgy a' gégefőnek hangjai is vagy *fel*, vagy *alhang*. — Mikor a' hangot bizonyos formába öntjük, úgyhogy azt szánkal's nyelvünkkel először *Betűvé*, azután *Szótaggá*'s *Szová* (*verbum*) változtatjuk: az a' *Beszéd* (*Loquela*). Ha a' Hang átalváltoztatásábann tsak a' száznak van része: az olyan hang, *Magábannhangzónak* (*vocalis*) mondatik; ha pedig a' nyelv is, most feldomborodvänn, majd bésipadvänn, majd rezegvänn, majd ismét a' fogakhoz nyomódvänn, 's a' t. a' hangot annál fogva hol hab módjára hem-pelygetvänn, hol mint valamely tsatornánn, magánn végig folytatvänn, hol a' fogak közt szűrvänn meg, hol pedig megpattogtatvänn, részt vesz benne: az a' *Mássalhangzó* (*consonans*). E' szerint minden betűnek más más mestersége (*mechanismus*) van, melyet kitanulvänn az emberi ész, a' némából szóllót *

C. 4

tsi-

* A' Siketnémák beszélni tanítása mesterségének feltalálásáról, lásd Ith Anthropológiájának

tsinált. Még pedig egyik betűnek könnyebb a' mestersege, mint a' másiké; ez az oka, hogy a' gyermekek rendszerént ugyan azon szokonn, nevezetesen, a' könnyebb kimondásúakonn szólnak meg. Az *Éneklés*, fel's alá járó Beszéd.

§. 13. A' mi egyfelől a' Lehellés által esik, t. i. hogy a' vér megtisztúl; más felől a' *Gőzölgés* (*Perspiratio*) által megy végbe. Ugyanis, az Életereknek némely vékony ágatskái, egy igen vékony, rendszerént láthatatlan *Gőzt* (*perspirabile Sanctorii**) fűnek a' bőrön keresztül, mely telyes *Szénnel*, és *Hydrogeniummal*; a' honnan a' gőzölgés által a' levegő szintűgy megromlik, mint a' lehellés által. Ezennkívül, sok különbözőkülömbféle matériákat visz magával a' Vérből; innen van mindegyenként minden embernek, mind egész Nemzeteknek más más szaga; p. o. a' Kamtsatkaiak, hal, az Esquimauxok tengeriborjú szagúak. Ha

a'

335-dik oldalát; hol ez a' nevezetes citatio találtatik: „Petrus Pontius, Monachus S. Benedicti, natus surdos docebat loqui; non alia arte, quam docens primum scribere, res ipsas digito indicando, quae characteribus illis significarentur, deinde ad motus lingvae, qui characteribus responderent, provocando.

* Sanctorius Pádvai Professor élt a' XVII-dik Század elejénn.

a' gőzölgés nagy mértékben van rajtunk, mint mikor vérünk sebessenn forog: víz tseppek látszanak bőrünkön — *Izzadság*, — melyek hihetőenn ennek a' gőznek hydrogeniumának, a' levegő oxygeniumával való öszveögyeledéséből vannak. Hogy sok a' gőz, mely ilyen módonn kitakarodik testünkől, minden hosszas mérséklés nélkül tsak abból lehet gondolni, hogy bőrünk mintegy 15 quadrát lábat tesz, melyből a' gőzölgésnek az emberi test Oeonomiájában való nagy haszna megtetszik, a' minthogy ennek megrekedését, betegség szokta követni. Maga a' Természet int a' tisztaságra.

§. 14. Hogy Testünk Machinája utóljára egészsenn el ne kopjon: újítódni kell annak minden szempillantásban. Mitsoda külömbség, a' Teremtő, és az Emberek művei közt! Azok magokbann megújúlnak; a' mi benne elkopott, kipótólódik, sőt míg a' növésnek ideje tart, nevednek is. Vérből lettünk, a' vérből formálódik azután is, és az által újul meg testünk. Szüntelen apad tehát ez az Életforrása, és így annak más felől meg kell telni. Az a' Functio, mikor a' testnek elkopott részei a' vérből kipótólódnak, más felől pedig a' vér

megtelik, a' Tápláltatás (*Nutritio*). A' Vér, az Ételből és Italból készül. Bámúlásra méltó *processus!* hogy leszs az Eledelből Vér, abból a' mibenn nints élet, Élő; hogy leszs az a' mi rajtunk kívül van, és tőlünk egészen különbözö, mi testünké (*Assimilatio*). Mikor szükségünk van evésre 's ivásra, a' természet megszöllít bennünket az *Éhség*'s *Szomjúság* által: de tsak akkor is szöllít meg. Enni mert adják; inni tsupánn tsak szokásból, vagy barátságért, nem a' Természet szava. Így jár az ember a' maga veszedelmére! Az ehetném, részszerént onnan van, hogy a' szánkban van az étel íze; részszerént pedig onnan, hogy a' gyomorbann meggyült nedvesség tsípi a' gyomrot, nem lévén minnek főni benne. — A' Szomjúságnak oka, vagy a' torkunk megszáradása, mint mikor nagyonn gőzölgvénn, vérünkből annál fogva sok vékonyabb részek kitakarodvann, a' torkunkbann lévő gőzölgö tsövek nem tarthatják azt nedvesenn; vagy a' sós és savanyú eledelek tsípése. Béteszsük hát a' falatot a' szánkba, és azt megrágva, 's nyálunkal felögyelítve, a' *Kérönn* (*Oesophagus*) leküldjük a' *Gyomrunkba* (*Ventriculus*). Ennek a' hosszúsúkas tömlőnek

nek szája (*cardia*) a' kőröre, vége pedig a' *Belekre* nyílik, melyeknek a' végéhez ragad. Több hártái közt, van egy inas. húsos hártya, melynél fogva esik a' mozgása (*motus peristalticus, et antiperistalticus*). Érző inai számosann lévén, felette érzékeny; onnan van, hogy a' hideg, az indúlatok, 's a' t. igen könnyen megzavarják; életereinek ágatskái, belől benne, egy nyál forma nedvességet (*succus gastricus*) tsepegtetnek. A' gyomorba jutván az eledel, 's ott az ital által meghígúlván, mind addig főződik a' gyomor melegtől, addig hányódik, vetődik, rontsolódik, addig rágattatik a' gyomor nedvességétől, míg péppé nem válik, vagy meg nem emésztetik. Az alatt, míg az étel emésztődik, sok Meleg szabadúl ki abból, mely újra sokat tesz a' test felmelegítésére.

A' megemésztett eledel hajtódik a' *Belekbe* (*Intestina*). A' Belek vékonyok, és vastagok. Inashúsos hártájoknál fogva mozognak (*motus peristalticus*). A' vékonyoknak belseje bojhos; ezek a' bojhok (*villi*) a' szivárványoknak és életereknek, melyekből a' *Belek nedvessége* (*succus entericus*) szivárog, kinyúló végetskéik. A' vékony belekben öszeögyeledik a' péppel, a'
nagy

*Nagy-ikráshús*nak (*Pancreas*) oda szívárgó nyálforma nedvessége, és az *Epe*. Ezt a' sárgás zöld vizes és enyves részekből álló szénnel telyes nedvességet, a' *Máj* (*Hepar*), a' *Lépbenn* (*Lien*) szénnel megrakodott vérből készíti; melynek osztánn egy része mindjárt egyenesen a' belekbe foly, más része pedig még elébb az *Epetartóba* (*Vesica fellea*) tér bé, és ott megsűrűdvénn, úgy megy a' belekbe. Az *Epe* öszveögyeledvénn a' péppel, annak a' táplálásra nem alkalmas részét, vele egyesülvénn praecipitálja; mely osztánn a' vékony belekből a' vastagokba, és onnan kihajtódik. — E' szerént külön válvánn a' táplálásra alkalmas részek, a' felit a' pépnek (*Chylus*) beszívják a' belek szívárványi, és viszik a' Mejjtsatornába, melyenn az a' vérbe menvénn, azzal egyesül.

A' Vérből már kiválnak a' sok külömbkülömbféle Nedvességek, melyek részszerént megkeményedvénn, a' Testnek kemény részeit pótolják, p. o. a' Tsontnedvesség (*succus osseus*), részszerént más egyéb végekre valók, a' Nyál, az *Epe*, a' Gyomorbeli nedvesség (*succus gastricus*), részszerént pedig kihajtódnak a' testből, mint a' Vizellet.

A' Nedvességeknak a' vérből való kivá-
lása (*secretio*), vagy tsak úgy esik,
hogy az életereknek vékony ágatskái gő-
zölgik ki a' nedvességet; így válnak ki
a' víz forma nedvességek (*humores*
aquosi), a' Takony (*mucus*) 's a' t.
vagy pedig sokkal mesterségesebben,
Ikráshások (*glandulae conglomeratae*)
által. Ezek a' Szűrő edények, öszvegöm-
bolygetett életereknek gombolyagotskái-
ból állanak. Ezen gombolyagotskák-
ból egy felől nyúlik a' Tsatorna, melyenn
a' kivált nedvesség kifoly; más felől a'
Vérér, melyenn a' megszárt vér visz-
szafoly. Így válnak ki a' Könnyű ikrás-
húsába a' Könnyű, a' Nyálás ikráshúsok-
bann a' Nyál; és hihetőenn a' májbann
és vesébbenn, melyeknek alkotása az ik-
ráshúsokéhoz nagyonn húz, az Epe, és
a' Vizellet. Lásd *Joh. Frid. Blumenbachii Institutiones Physiologicae, Göttingae, 1798. Just. Christian Loder's Anfangsgründe der medicinischen Anthropologie. Weimar. 1793.*

Az embernek testi élete, tsak fél-
élet; él, és nem tudja hogy él. (*Vivit, et est vitae nescius ipse suae*),
mint a' mély álombann. Lélek az, a' mi
megelevenít, Lelki munkáknak kell fo-
lyamatbann lenni — *Lelki Élet* — ak-
kor

kor élünk igazán, mint mikor ébrenn vagyunk. Lelkünknek minden munkái e' kettőre menvénn ki, *Esmérésre*, és *Akarásra*, minthogy a' hol munkát látunk, erőt és tehetséget keresünk; két fő erő tulajdonítódik a' Léleknek: egyik az *Esmerő tehetség* (*Facultas Cognoscendi*), vagy, mivel mikor valamit esmérünk, akkor *értjük* a' dolgot, *Ertelem* (*Intellectus*); másik az *Akarat* (*Voluntas*).

ELSŐ RÉSZ.

AZ ÉRTELEMRŐL.

§. 15. Az Értelme munkája, a' magunk's a' külső dolgok esmerése. Lássunk elsőbenn a' Magunk esmeréséről.

I. SZAKASZ.

A' MAGUNK ESMERÉSÉRŐL.

§. 16. A' magunk lételének érzése — *Eszmélés (Conscientia sui)* abbann áll, hogy érezzük, tudjuk, hogy vagyunk, még pedig, hogy azok vagyunk, a' kik, vagyis, tudjuk a' rajtunk eső változásokat. * Ezzel a' Lételünk érzésével,

* Ezt minden érzi, azért nem is szükség mutogatni; de hijába is mutogatnánk, utóljára is ide mennénk ki; *vagyunk*, mert *vagyunk*, *Cartesius*, az

vel, együttjár minden tudományunk; ezzel kezdődik, ezzel szűnik meg is: nem tudtunk semmit, míg nem eszméltünk; és mikor az eszmélés oda van, mint a' méjj álombann, oda van akkor a' Tudás is. *

Ki-

az a' maga esze utánn menő Philosophus, azt tévénn fel, hogy semmit sem tud, így akarta híres Enthymemájábann megmutatni a' maga létét: *Cogito, ergo sum.* (Principia Philosoph. Parte I. §. 7.) De már az Alsó Ítélet, felteszi azt, a' mi a' Kihozásbann van; mert ha nem tudja hogy van, hogy tudja hogy gondolkozik? úgyhogy az Enthymema ezt teszi: *Cogitans sum: ergo sum.* E' szerént a' Kihozásra semmi szükség. Meg kelle vala hát Cartesiusnak fordítani, így: *Sum, ergo cogito:* Érzem, hogy vagyok, és azért tudom, hogy gondolkozom. *Des Cartes*, mikor a' maga léte felől kételkedik, már van. — A' ki a' maga lételének érzését tagadja, véték vele a' szót vitatni; mert a' szerént, sem azt nem tudja, hogy most vitat valamit, sem azt, hogy mit vitat.

* Kérdésbe teszik a' Philosophusok, hogy, tsupánn akkor vannak-é érzéseink, képzeletink, gondolatink, egy szóval, Előterjesztéseink, mikor eszmélünk, vagy akkor is mikor nem eszmélünk? és így tsak azok az Előterjesztéseik vannak-é, a' melyeket tudunk, vagy vannak mások is, de a' melyeket nem tudunk? ezeket annál fogva *Homályos előterjesztéseknek* nevezik. *Leibnitz* azt mondja, hogy vannak homályos Előterjesztéseink; mert, úgymond, semmiféle erő nints munka nélkül tsak egy szempillantásig is: és így az Előterjesztő erő sints. (Princip. Monod. §. 17. 20. 21.) *Locke* ellenbenn tagadja, hogy vólnának homályos Előterjesztéseink, azonn az okonn, hogy a' méjj álombann, és ájulásbann,

Kimutatja magát a' kisedbenn mindjárt a' legelső érzéskor. Hallja a' gyermek a' szót: arra tekeríti fejét; látja a' gyertyát, gebeszkedik felé: elég próbája annak, hogy tudja, hogy azok őtet illették, vagy, hogy eszmél; a' mint hogy ezt is szoktuk mondani: *már figyelmez — eszmél.* Mennél többet tapasztal a' gyermek, annál világosabban eszmél mindég; tudja, hogy ez a' dolog elébb őtet illette, e' most ugyan csak őtet illeti, és ezt már egyszer érzette: így ébresztgetődik 's erősödik eszmélése. Egészenn világossá lesz pedig, megállapítatik (*figitur*) a' Beszéd által. Megtanúl a' gyermek beszélni; megtanúlja az *én-t*; és ezzel a' szóval úgy öszveforrad az eszmélés, hogy nem eszmél, vagy bolond az, ki magáról a' harmadik személy-

lásbann, semmi előterjesztéseket se tudunk. (*Lock über den Menschen Verstand. Lib. 2. Cap. 1.*) De erre azt mondhatná Leibnitz Lockénak, hogy: hisz' éppen az a' kérdés, hogy mikor nem tudjuk, hogy vannak előterjesztéseink, vannak-é? Felelet: a' Kérdést sem erre sem arra el nem lehet dűjteni; ennél tovább nem mehetünk, hogy ha vannak is homályos előterjesztéseink, mi azokról semmit sem tudunk. Már a' más, ha arról van a' szó, hogy egykor jobban eszmélünk, mint máskor, vagy egykor világosabban tudunk valamit, mint máskor. Ez úgy van. —

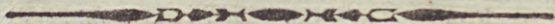
mélybenn beszél; a' mint ezt sok boldoknak példája mutatja.

Valamint pedig a' körülöttünk lévő dolgok illetése ébreszti fel az eszmélést: az is tartja azt fel; az annak ösztöne, mely azt szüntelen serkentgeti; a' honnan, mikor a' dolgok illetését észre nem veszszük, az eszmélés vagy gyenge erőbenn van bennünk, vagy egészen is megszűnt: mint a' méjj álombann, ájulásbann, indulatbann, eszelősségbenn, örültségbenn. 's a' t.

E' kíséri minden egyéb munkáit Lelkünknek. Hogy valamit érzünk — észre veszünk, a' tsak az által lehet, hogy eszmélünk, vagy hogy tudjuk, hogy az minket illetett: az érzőinak nem érznek; rezeg a' húr, ha megpendítődik, de nem érez. A' képzelődést e' tartóztatja, hogy meszsze ne menjen, e' kórmányozza míg enged. Mikor gondolodom, jut eszembe, hogy egyszer más-szor vettem észre egyforma dolgokat: ezeket egybe kötöm, hogy azok az én fejembenn egyet tegyenek: itt az Eszmélés. Minden akarásunk azt teszi fel, hogy mi akarjuk ezt meg ezt, ezért meg ezért, vagy hogy tudva akarunk: a' mikor az Eszmélés, *Lelkiesmeretnek* (*Conscientia sui moralis*) mondatik.

Ezen

Ezen munkához, t. i. az Eshméléshez képest, tulajdonítódik a' Léleknek *Eshmélő tehetség* (*Facultas sui sibî consciûm esse*), mely, mivel az által a' Lélek magát esmeri meg, az Értelem alá tartozik.

II. SZAKASZ.

A' KÜLSŐ DOLGOK ESMERÉSÉRŐL.

§. 17. A' mi a' külső Dolgok esmerését illeti: hogy valamit esmerjünk, ezekenn a' léptsőkönn jutunk oda. Először látni, tapintani, 's a' t. egy szóval érezni kell a' dolgot; vagy ha nints többé jelen, képzeletünkben kell lefestenünk. Érzem, vagy képzelem, hogy valami zöld, vagy sárga, ilyen vagy amolyan formájú, lágy, kemény, 's a' t. De még ez nem Esméret; tovább kell hát még eggyel lépnem, azt kell megtudnom, kiféle, miféle, vagy mitsoda dolgok közzé — mitsoda *Nem* (*Genus*) alá tartozik az, a' mit esmereni akarok, 's el kell neveznem; gondolkodnom kell hát rajta: akkor esmérem, vagy értem igazánn. Ezek szerint, az Esméret ezen nagy munkája, három kisebb munkából áll: az *Érzésből* (*Sensatio*), *Képzelésből* (*Imaginatio*), és a' *Gondolkodásból* (*Cogitatio*). Ahoz képpest az Értelem is ismét három kisebb tehetségeket foglal magába: az *Érző tehetséget* — *Érzőséget* (*Facultas sen-*

sentendi), Képzelő tehettséget (*Facultas Imaginandi*), és a Gondolkodó tehettséget, vagy Okosságot, (*Ratio*).

D 3

* Az Értelem alá tartozó tehettségek között szoktak még számlálódni: a Figyelmezőtehettség (*Attentio*), és az Emlékezőtehettség (*Memoria*), mint különös tehettségek. — Előre megjegyezvénn, hogy a tehettségek számát nem jó szükség nélkül szaporítani, mert ez a Természeti Tudományoknak ez ellen a fontos Régulája ellen van: *Annál jobb, manél többet lehet egy principiumra vinni.* — A mi a Figyelmezést illeti: figyelmeznit ezt teszi: észrevenni, hogy bennünket valami illetett, és mi illetett; és minthogy az nélkül meg nem eshetett, tudni magunkat, vagy is eszmélni. Mutatják ezt ezek a szóllások: *Eszedenn légy — Eszedenn járj — Nihts othonn — Elszalad az esze, 's a' t. melyek más szóval ezt teszik: Figyelmezz — Nem figyelmez. — A' figyelmezés nem egyéb tehát az eszmélésnél, és így nem valamely különös munkája a Léleknek. Egyik ember jobban tud eszénn lenni, jobban tud figyelmeznit; másiknak ellenben mindjárt elszalad az esze — Kitsapongás (*distractio*). De ugyan azon egy ember sem tud mindég egyenlő erőbenn figyelmeznit, p. o. mikor bádjattak, álmosok vagyunk, a' figyelmezés is erőnkre esik, vagy nem is megy. A' figyelmezést serkentgetik, az érzőszözöket nagyobb erővel illető, az új és váratlan dolgok: ellenben az egyformaság, p. o. a' monotonia, a' mindennapi, a' közönséges, elaltatja.*

Az Emlékezés sem egyéb az eszmélésnél, és így a' sem valamely különös munkája a léleknek, Ha t. i. az emlékezés ebbenn áll: tudni mi történt ez előtt rajtunk, mi fordúlt meg fejünkbe, azt pedig mi történt rajtunk, az eszmélés által tudjuk; minthogy mikor nem eszmélünk, semmiről a' mi velünk történik, nem tudunk semmit; azomban

az

az eszmélés, nem tsak a' jelenvaló szempillantásbann határozódik, hanem egyik időpontról a' másakra általmenvénn, az elmúltakra is kiterjed; a' minthogy tudjuk, hogy most is azok vagyunk, a' kik ez előtt egynehány esztendőkkal vóltunk: lát-nivaló, hogy az emlékezés, tsak az elmúltakra ki-terjedő eszmélés. Hogy is állhatna meg az emléke-ző tehetség, mint különös tehetség, az eszmélő tehetség mellett? Mit tenne ez úgy? Jut eszembe, hogy ez meg ez esett rajtam. az emlékező tehet-ségnek jut eszébe, nem *Nékem?* úgy majd két sze-mély leszsz belőlem. Igen vastag is a' Léleknek igen finum munkájához ez a' kifejezés, hogy, a' Lélek az emlékező tehetségbe, mint valamely the-cába rakja a' dolgokat, 's onnan szedi veszi elő. Az elmúltakra való eszmélésünk, vagy emlékeze-tünk nem minden időről egyaránt világos; sok do-logra telyességgel nem tudunk emlékezni, hol lát-tuk, hallottuk 's a' t. sok tsak rémlik előttünk, sok pedig a' legelevenebbenn van emlékezetünk-benn: melynek oka, részszerént az idő, mely so-kaat meghomályosít; részszerént pedig, és főképpenn az, hogy egyszer jobbann figyelmeztünk mint más-ko. Mennél jobbann figyelmeztünk tehát valamire, annál jobbann megmarad emlékezetünkben; és így valami a' figyelmeztetességet serkenti, annak állan-dóbb emlékezeti. — Tanítsd a' gyermeket figyel-mezni, úgy könnyenn tanul; ha tsügged figyelme-tessége, ne gyötörd a' tanítással: a' mit úgy tanul, a' feledékenységnek tanulja. — Ez a' legjobb *Ars Mnemonica.*

A' Régieknek emlékezetet gyakorló mestersé-gét; előadja *Quintilianus, Instit. Orat. Lib. XI. Cap. 3.* „Loca discunt quam maxime spatiosa, mul-
 „ta varietate signata, domum forte magnam, et
 „in multos diductam recessus, in ea quid quid
 „notabile est, anjmo diligenter affigitur, ut sine
 „cunctatione et mora partes ejus omnes cogitatio
 „possit percurrere — — — tum quae scripserunt —
 „— — digerunt, primum sensum vel locum vesti-
 „bulo quasi adsignant, secundum atrio, tum in
 „pluvia circumeunt, nec cubiculis modo aut ex-
 „hedris,

ELSŐ CZIKKELY.

*Az Érzőtehettségről.**

§. 18. Ha a' Dolgok** illendő erőbenn illetik érzőinainkat, észreveszszük

D 4

nem

„hedris, sed stratis etiam, similibusque per ordinem committunt: hoc facto cum repetenda est memoria, incipiunt ab initio loca haec recensere, et quod cuique crediderunt repossunt, et eorum imagine admonentur &c. Nonne impediri eorum, quae dicit, decursum necesse est duplici memoriae cura? — Ilyen az is, mikor a' Falusi Oskolába Európa Geographiáját, szűz Leány hasonlatosságába tanítja meg a' botos Mester. Mi szükség a' szűz Leányra? Nem azért tudja-é, a' szűz Leánynak mijére mi esik, mert különbenn is felvette az Országok fekvését? Nem czél ellen való dolog-é, hogy valamit könnyebbenn megtanúlhasunk, többfelé húzni a' figyelmetességet, és többet tömni a' főbe?

* Az Érzőtehettséget elszokták osztani *külsőre*, és *belsőre* (*Sensus externus, et internus*). Külső az, mely által a' Lélek a' külső dolgokat; belső pedig, mely által tulajdon maga állapotját, nevezetesen gondolatit, kívánságait 's a' t. veszi észre. Node! ezen utolsó, látnivaló, nem egyéb az eszmélésnél (*conscientia sui*); mert hogy tudjuk hogy vagyunk, 's mint vagyunk, az az eszmélés munkája. Mi szükség hát a' dolgot, és a' szót szaporítani? Az érző tehettség tsak az, mely által a' külső dolgokat veszszük észre, és így nem kell mellé a' külső titulus.

** A' Dolgok, melyek érzőinainkat illetik, vagy a' testünkön kívül, vagy abbann magában vannak.

nem csak azt, hogy valami illetett bennünket, hanem azt is, milyen az a valami, vagy a' mint az Oskola hívja, *előnkbe terjesztjük azt (repraesentamus)*, ez az *Érzés (Sensatio)*. *

Öt Érzőeszközeink lévén, melyek a' dolgoknak közi lehet velünk, 's mind egyik másképpenn lévén alkotva, 's annál fogva mind egyiket a' dolgoknak más más tulajdonsági illethetvénn, ötféle az *Érzés: Tapintás, Ízlés, Szaglás, Hallás, Látás.*

Ha testünkkel, különösen, ha újjaink hegyeivel valamihez érvén, azt megérezzük, *tapintani* mondatunk. *Tapintás* által veszszük már észre a' kiterjedést, távolságot, a' dolgoknak formáit, a' mozgást; továbbá, hogy valami kemény, vagy lágy, síma vagy darabos, száraz vagy nedves, hideg vagy meleg, könnyű vagy nehéz. Ez az *Érzés*, durvább ugyan a' többinél, de legigazabb, leginkább meggyőz bennünket a' körülöttünk lévő dolgok léte felől; a' minthogy sokszor nem hiszünk a' szemünknek, a' fülünknek, a' tapintás igazít el. Nem lévén olyan mesterséges eszköze mint a'
töb-

* *Érzés*, hol az *Actust*, hol az *Előterjesztést (Repraesentatio)* teszi,

többinek, elébb is megérik, és legelébb is elkezdődik. Gyakorlás által sokra lehet vinni. A' szükség nagy mester. Sok vakoknak finum tapintása a' bámulásig van, úgyhogy sokann, a' mint mondják, a' színeket is megtudják különböztetni.

Ízlés, az az érzés, mikor a' dolgoknak sós részetskéi, a' számbeli nedveségben megolvadván, nyelvünk érzőinbimbóit illetik; az, a' mit ekképpenn észrevettünk, a' dolgoknak *Íze*, t. i. sós-é, savanyú-é, édes-é, keserű-é, tsipős-é valami? A' mibenn só nintsen, nints is annak semmi íze, mint a' tiszta víznek. Noha pedig az íz, tsak mi bennünk, és a' mi nyelvünkön van: általviszszük mindazáltal azt magokra a' dolgokra, értvénn azonn, a' dolgoknak azt a' tulajdonságát, mely bennünk az ízt szerette; és így az ízlés által is tsak ugyan a' dolgok tulajdonságait tanuljuk ki.

Ha a' Levegőben repdeső sós, és olajos részetskéit a' dolgoknak, a' levegővel együtt orrunkba bészívjuk, illetik azok érzőinainkat, ez a' *Szaglás*. Az a' mit érzettünk, a' *Szag*, mely jó, rossz, nehéz, ró'sa szag, szekfű szag, 's a' t. A' szag is, valamint az íz, tsak a' miénk, nem a' dolgoké; hanem minthogy a' dolgoknak bizonyos tulajdonságokbann van

az oka, általviszszük a' dolgokra. Felette finnyás, felette kellemetes, — felette erős Érzés!

Mikor a' rugós (*elasticum*) testek, rezgésbe jövénn, a' magok rezgését a' körülöttök lévő rugós levegővel közölvénn, a' megrezzent levegőnek habjai (*undae sonorae*) fülünk dobja hártáját megrázzák, és az a' rázás a' három tsontoknál fogva, a' Labyrinthusbann lévő vékony nedvességgel, 's az által a' hallás érzőinával közlődik: akkor *hallunk*. Az, a' mit hallottunk: a' *Hang*, mely bár ha a' fülünkben készül is, és azonn kívül hang nintsen: mindazáltal, minthogy kívülről jó, általvivődik magokra a' dolgokra, melyek azt okozták.

Bámúlásra méltó a' hangoknak végzetlen külömbisége, melyeket észre veszünk. Más a' hangja a' fúvó mu'sikai szerszámoknak, más a' húrosoknak; egyik hang erősebb, másik gyengébb, egyik *fel-* másik *al-*hang. A' mi még különösebb: akkor is meg tudjuk különböztetni a' hangokat egymástól, mikor több együtthangzik, és azok nem folynak össze: a' mikor különös, hogy némelyek együtt tetszenek a' fülnek — *Harmónia*; mások nem: melyre talám a' *Chladni*
Hang-

*Hangfigurái** néminémű világosságot terjesztenek. Gazdag Érzés! mennyi különbözőkülömbféle hang, melyeket a' mesterség, Melodia formájába öntvénn, ezt az érzést ártatlan gyönyörűségünknek kútfejévé teszi! E' tolmátsolja érzéseinket; a' szó's beszéd által megtestesített gondolatinkat ennél fogva közöljük másokkal.

Itt is mit tehessen a' gyakorlás, mutatja a' Componistáknak a' hangoknak csak legkissebb öszve nem illését is észrevevő füle.

A' *Látás* így esik: a' világító, vagy megvilágosított testeknek minden pontjaiból jövő sűgárok behatvann a' szembe; annak általlátszó részei, főképpenn pedig a' Kristálylentse által meggörbítődnek, úgyhogy utóljára az érzékeny retzés hártvann öszveérnek; hol is azokat a' pontokat, melyekből jöttek, és így az egész testet kis formábann leábrázolják, még pedig megfordítva. Látás által a' testeknek formáját, a' világosságot, a' színt, az árnyékot veszszük észre; hanem osztánn sok tapasztalás utánn azt is látjuk, a' mit tulajdonképpenn nem látunk; a' távolságot, méjjséget, magosságot, nagy-

* Lásd I. T. Mayer's Naturlehre IV. Capit. S. 223.

nagyságot, mozgást. — Kérdés: Miért nem látunk két szemünkel kettőt? Felelet: Miért nem tapintunk száz érzőina-inkal százat? A' szem nem lát, sem a' látás érzőina: más az a' mi lát. — Kérdés: Miért nem megfordítva látjuk a' dolgokat? Azért, mert a' sűgárok mentibe nézzük mindenik pontját a' dolognak.

§. 19. Hogy érezzünk, szükség, hogy a' dolgok illessék Érzőeszközeinket. És így, mivel némely érzőeszközkhöz tulajdon magoknak kell érni a' dolgoknak — a' Tapintás és Ízlés érzőeszközeihez; másokhoz más által (*medium*) férnek, — a' Szaglás, Látás, és Hallás érzőeszközeihez; továbbá némely érzőeszközök tsak hozzájokérés által (*contactu*) illetődhetnek — a' Tapintás és Ízlés érzőeszköze; mások bizonyos távolságra — a' Látás eszköze; mások ismét közletről is, távolról is — a' Szaglás, és Hallás érzőeszközei; végre, némely eszközök mechanice illetődhetnek — a' Tapintás, Látás, és Hallás érzőeszközei; mások ismét chemice, *solutio* által — a' Szaglás, és Ízlés érzőeszközei: úgy munkálkodjanak a' dolgok érzőeszközeinkbe, a' mint azt azoknak természete kívánja, külömbenn nints Illetés (*impressio*), nints Érzés. Még pedig:
Illő

Illő erővel legyen az illetés, se nagy, se kicsiny. Ha nagy, elbódít; ha kicsiny, nem érdekel. És:

Elég idő legyen a' megilletődésre; p. o. mikor az orsó sebessenn forog, össze futnak előttünk fogai. Szükség továbbá, hogy

Érzőeszközeink jó erővel fogadják a' dolgok illetését (*receptivitas*) ha érezni akarunk. Nints éli, nem fog az érzőtehetség, mikor p. o. álmosok vagyunk, onnan van hogy akkor nem is érzünk. — Felperdítik az Érzőtehetséget:

A' *Kirívás*, vagy *Viszszásság* (*Contrast*, — *Contrarietas*) p. o. Homoksziklák közt egy szép Kert; a' Berlini Párk; azok a' Paraditsomi Vídékek Damascus tájékán; a' városi lármás élet mellet, a' mezei tsendesség, együgyűség, megelegetés; a' Travestiállások, — *Blumauer Virgiliussa*.

Az *Újság*, *Ritkaság*; p. o. A' Veronai régi Rómaiaktól épített Theátrumnak dülledékinn ülni; a' sok Századokig lávába hevert Herculánumi maradványokat, régi pénzeket, gemmákat, a' megújult 's mindent megújító reggelt látni.

A' *Változtatás*. A' monotonia, atoniát tsinál. Valamint sokkal kisebb erejére esik a' testnek a' tsendes járkálás,
mint

mint a' merőenn egy helybe való állás, minthogy ott az inashúsok tserélgetődnek: az érzőtehetségnek tárgyai is ha változnak, munka utánn pihenés, városi lakás utánn mezei élet; a' Társalkodásbann, beszélgetés utánn játék; História utánn Philosophia, Poësis, vagy más következik: nem fárad el olyan hamar. Böltseenn van, hogy a' Világonn, a' gyönyörűség fájdalommal van egyelítve: külömbenn elaludnánk a' gyönyörűség karjainn, 's nem éreznők az életet.

Az *Érzéseknek leptsonként való nevedése (Gradatio)*. Ha felakarjuk tartatani érzőtehetségünk erejét, ha hól nap is érezni akarunk: ne a' nagyánn kezdjük az érzéseknek, a' következendőkét majd nem érezzük; tsak szükönn töltsük, hogy mindég légyen hely, újabb 's nagyobb érzéseknek. Mit tsinál az okos Orátor? hidegenn kezdi, melegenn végzi; először tanít, azutánn hozza mozgásba az akaratnak minden rugóit, hátúl hagyvánn a' legerősebb érzéseket.

MÁSODIK CZIKKELY.

A Képzelő Tehettségéről.

§. 20. Felette szűk, és szegény volna esméretünk, ha csak azokbann a' dolgokbann határozódna, melyek éppenn előttünk vagynak, a' melyeket éppenn most érzünk; az elmúltakról való minden esméretünk pedig örökre kitörlődne elménkből, és oda többé vissza nem jöhetne. De tapasztaljuk, hogy még most is a' fülünkben a' hangja a' minapi műsikanak, szánkban az íze a' minapi ételnek, mintha most is előttünk állana távol lévő barátunk 's a' t. egy szóval, hogy az ez előtt érzett, és most jelen nem lévő dolgokat előnkbe tudjuk terjeszteni; vagy az ez előtt érzett, és már most távol lévő dolgoknak előterjesztését, meg tudjuk magunkba újítani, vissza tudjuk hozni (*reproducere*), csaknem mintha most éreznénk. Ez a' *Képzelés* munkája (*Imaginatio*). Az efféle előterjesztések a' *Képzéletek* (*phantasmata*). A' tehetség, mely ehez képest tulajdonítódik a' Léleknek, *Képzelő tehetség* (*Facultas imaginandi*, seu *Phantasia*). — A' jelenlévőket az Érző tehetség, a' távol lévőket a' *Képzelő* tehetség

tehettség terjeszti elő. Szép, — irtóztató, — gyönyörködtető, — kínzó, — az elmúlt gyönyörúségeket újra éreztető, — az elmúlt fájdalmakat újra éreztető, — a' jövővel ketsegtető — a' jövővel fenyegető — bátorító, — kétségbe ejtő, — az okosságnak világító, — az okos-ságot megvakító, a' virtust szép színekkel festegető — a' vétket szép színekkel festegető Tehettség!

Leírhatatlan az a' gyorsaság, mellyel a' képzelő tehetség egyik képzelet-ről a' másikra ragad bennünket; úgy hogy sokszor egy szempillantás alatt száz meg száz képzeletekenn szaladvánn keresztül, 's annál fogva nem vevődhet-vénn fel a' közbe eső képzeletek, *salto mortalét* láttatik tenni. Nem kevésbé bá-múlásra méltó az is, mitsoda különbö-ző, öszve nem illő képzeleteket tóld föld öszve a' képzelőtehettség: a' Mu'sikus-ból Urat, a' Poëtából Gazdagot tsinál. Kivált álmunkbann hogy játszik velünk, hogy hány vét bennünket egyik állapot-ból a' másikba! És bár ha a' képzelő tehetségnek ezen játékábann semmi rend nem láttatik is lenni, és úgy látszik, mintha az a' képzeletek öszvefűzése tsak vaktába esne: tsakugyan oka van annak, hogy a' Képzelő tehetség, egyik előter-
jesz-

jesztésről másakra ugrik, és hogy éppenn erre ugrik, nem másra. Mi hát az oka, hogy egyik előterjesztés követi a' másikat, vagy hogy az előterjesztések így öszveköttetnek? Erre nézve, ezeket a' Regulákat (*Leges associationis Idearum*) adja kezünkbe a' tapasztalás:

Első Regula: Két hasonló előterjesztések között az egyik, maga után vonja a' másikat (*Regula Similitudinis*); ha tehát az egyik előáll, a' másik nyomba követi: p. o. valamely ábrázat eszünkbe juttat valamely hasonló más ábrázatot.

Második Regula: Az egymás mellett kitetsző — *Viszszáelőterjesztések* (*Repraesentationes contrariae*) között, egyik a' másikra vezet (*Regula Contrarietatis*): p. o. nagy, kicsiny, fehér, fekete.

Harmadik Regula: A' mely előterjesztéseink egyszersmind származtak, azok között ha egy előáll, követik a' többek (*Regula Simultaneitatis*): p. o. valamely helynek előterjesztése, eszünkbe juttatja ott való történeteinket is: p. o. a' Helvetusok haza vágyása innen van — az Ok, eszünkbe juttatja a' Következést; — az Egész a' Részeit, — a' Nem a' Fajait, — a' Jegy a' Jegyeztetett dolgot.

Negyedik Regula: A' mitsoda rendel egyszer megfordultak fejünkben az előterjesztések, ha végire akadunk, végig megyünk az egész soronn, (*Regula Ordinis*), p. o. mikor egész beszédeket könyv nélkül elmondunk.

Még pedig legkönnyebbenn felébresztik azok az előterjesztések egymást, és legállandóbb egybeköttetések, melyek az időnél fogva kötődnek össze. Ez után van a' hasonló Előterjesztéseknek egybeköttetése. Ismét, sokkal gyengébb az egymás mellett kitetszők egybeköttetése. A' rendnél fogva való egybeköttetés pedig, felette tág, és állhatatlan. Átaljában pedig, annál könnyebbenn felébresztődik valamely előterjesztés, mennél tisztább, elevenebb volt származásakor: p. o. könnyebbenn tudjuk képzelni, milyen szülöttünk helye, mint más idegen helyet. Így az Öregeknek elevenebbenn vagynak előtők gyermekkori dolgaik, mint az azután való; minthogy akkor a' tanulni kezdő eleven Lélek, nem vonódott annyi felé, következésképpenn tisztábbann felvehett valamit. — Továbbá, ha új, ritka, váratlan volt az előterjesztés; és végre, mennél többször megfordult az ólta fejünkben.

§. 21. Az Előterjesztéseknek, ezek szerént a' pszichologiai arany Régulák szerént való öszveköttetéséből, sok lélekre tartozó kérdéseket meg lehet fejteni, nevezetesen:

Mi az oka, hogy az Embereknek annyira nem lehet kiverni fejekből némely balvélekedéseket, kivált ha azok gyermek korokba tsúsztak oda bé; milyenek a' pénzről, titulusról, bizonyos nemzetekről, vallásbelifelekezetekről, kísértetekről, boszorkányokról való balítéletek? Azoknak a' dolgoknak, melyekről efféle helytelen ítéleteink vagynak, előterjesztései, száma nélkül való más előterjesztésekkel öszvesógorosodnak, melyek mihelyt azok előfordúlnak, mind felkelnek mellettek; nem egygyel kell hát hadakozni, hanem többel; mind azokat a' melleleg valókat is ki kellene szaggatni fejünkből.

Honnan van, hogy a' legböltsebb embernek is vagynak bizonyos gyengeségei? minden emberbenn van egy kis dósisa a' bolondságnak — *nullum ingenium magnum est sine mixtura dementiae.* Senec. —? Olyan előterjesztések forradhatnak fejünkbe öszve, melyek közt semmi okos egybeköttetés nints.

Honnan van az a' nagy különbség az Emberek gondolkozása módjában? Minden embernek más más tapasztalása van a' dolgokról; egyiknek egy, másiknak más előterjesztései vagynak; egyiknek egy, másiknak másképpenn vagynak összevetve.

Hogy esik, hogy ugyanazon szók, ugyanazon beszéd, egybenn egy, másbann más változást csinál? Egybenn egy, másbann más előterjesztések vagynak azazal együvéfoglalva.

Honnan van, hogy az Orátor, ki Hallgatóit valamire akarja indítani, ha arra a' dologra tudja vinni a' beszédet, mely azok előtt legkedvesebb, már győzött? mert az száma nélkül való más előterjesztésekkel van összevetve.

Honnan van a' Sympathia, és Antipathia, melyeknek sokszor magunk se tudjuk okát? Olyan előterjesztések fordultak össze, azoknak a' dolgoknak, melyeket szenvedhetünk, vagy nem szenvedhetünk, előterjesztésivel, melyek azt szenvedhetővé, vagy szenvedhetetlenné teszik, de a' melyek azután sokszor kiesnek fejünkől.

Hogy esik, hogy sok gyakorlás után olyan könnyen megyünk valaminn, hogy az többé semmi gondolkodásunkba sem kerül?

Hogy uralkodhatik a' Képzelő tehettségenn az Okosság? — Ha bizonyos Előterjesztéseket készakartva gyakrann öszveköttünk, azok úgy öszvenőnek, hogy azután mindég együtt járnak.

§. 2. Egybenn-egybenn nem különböznek az Emberek annyira egyinástól, mint képzelő tehettségekbenn. Egyiké szilaj: másiké lassú, mely nehezenn tud magánn venni valamit. Egyiké gazdag, mely egyszerre száma nélkül való képzeleteket állít elő: másiké szegény. — Egyiké tüzes, mely mindent eleven színekkel ád elő: másiké hideg. Egyiké hajtható, melynek lehet parantsolni: másiké zabolátlan, melyel nem lehet bírni. A' jó képzelő tehettség szilaj is, gazdag is, tüzes is, hajtható is.

§. 23. A' képzelő tehettségnek nagyon kedvezők, a' képzelődést nagyon segítik, mind azok az állapotok, melyekbenn az érzőtehettség nem igen munkás, és így, a' melyekbenn az eszmélés kissebb erőben van bennünk. Ugyan is, nem foglalatoskodvann érzőtehettségünk a' körülöttünk lévő dolgokkal, annál fogva nem kötvénn mintegy bennünket a' körülöttünk lévő dolgokhoz, magunk állapotjához, magunkhoz, vagy nem reflectáltatvann arra, hogy mi kik

vagyunk, mit kíván mostani állapotunk, mi ahoz képest lehető: a' képzelő tehettség, nem lévén a' mi zaboláját meg-rántaná, a' merre akar, arra vihet.

Így már, a' Setéttség nagyonn élesz-ti a' képzelő tehettséget — Várakat épít a' levegőbenn, — vagdalkozik a' maga ár-nyékával — plánumokat tsinál, de a' melyek a' feljövő világosság fényétől mind elenyésznek. Miképpenn a' hóld az estve homályánál nagyot mutat, a' fényes dél előtt elbúvik. Ez az oka, hogy estve későn csak elhallgathatjuk a' tündér meséket, melyek nappal tsömört okoznak.

A' Magánosság legkedvesebb társal-kodás a' képzelő tehettségnek. — Innen van az a' lélekbenn valo élet, melyel a' Remeték ábrándoznak; — az a' test-nek, és minden emberi kívánságoknak megtagadása. —

A' Tsendesség készteni a' képzelő te-hettséget, a' lárma megállítja. — *Carmi-na secessum scribentis, et otia quaerunt.*

Tüzeli továbbá a' Képzelő tehettsé-get a' dolgoknak jelen nem léte: *Vir-tutem incolumem odimus, sublatam ex oculis, quaerimus invidi.* Jobb távolról szeretni. — Innen van, hogy ha azt, a' mit kívántunk, elérjük, megtsa-lat-

lattattaknak tartjuk magunkat, és hogy bételünk vele. Innen van, hogy ha valamely kised Vitézt látunk, kinek tetteit az előtt hallottuk, a' kit annál fogva az előtt derék termetű embernek képzeltünk; vagy ha az igen éles elméjű 's szeretetre méltó *Humenak* kortsojás képét látjuk: megbotránkozunk benne. Ezért nem tanátsos valakit előre feldítsérni, mert osztánn lehetetlen, hogy a' valóság a' nagy képzeletnek megfeleljen; a' minthogy a' ravasz emberszólás, szokott is élni ezzel a' fogással, hogy valakit másokkal megszólasson.

A' Bor, melyet tsuda hogy a' Poéták a' Mú'sák közzé nem tettek, elaltatván az érzőtehettséget, nyílást ad a' képzelő tehettségnek, mely kiragad bennünket bajaink közzül — *vino pellite curas* — Tüzet ad — *Catonis virtus incaluit mero*; vagy a' mint a' régi Németekről mondják, a' háborúról bor közt tanátskoztak, hogy jó tüzők lenne; és józanonn végeztek, hogy eszek lenne. — A' nyelvet felvágja — *vino disertus*. — A' szívet megnyitja — *in vino est veritas*.

Ezenkívül mikor valamely dolog annyira magára vonja elménket, hogy se nem látunk, se nem hallunk, mint mikor indulatba jövünk: könnyenn elszalad

lad képzelő tehetségünk. Ez az oka, hogy némelyek mind magánosan, mind a' mások társaságában, magokkal beszélnek, nevetnek, czivakodnak; és hogy a' *Rabener* Poétájának járása megmutatja, mitsoda mértékű verseket írt.

Az olyan Foglalatosságok is, melyek a' hozzá szokás után semmi figyelmeztést nem kívánnak, azomban más dolgoktól elvonják az érző tehetséget; milyenek a' penna rágás, a' köröm rágás (ha az elevenbe nem szakad) — a' pipázás, a' tobákolás, a' lengedező nád-szálak suhogása, — a' méhek zengése, — a' patak tsergedezése 's a' t. segítik a' képzelődést. — *Saepe — saepe levi somnum svadebit inire susurro.* — Mint egy Anglus Prókátorról beszélük, ki a' Törvényszék előtt való beszéllése közben, egy madzagot szokott vólt az újján fel 's le tekergetni; melyet egyszer az ellenkező Fél Prókátora kilopván zsebjéből, nagy zűrzavarba jött, és nem tudott kigázolni beszédéből — *elveszette a' beszede fonalat.* —

Olajat öntünk pedig a' tűzre, a' Szépmesterségek művei látása, hallása, olvasása által, melyek éppenn a' képzelődés világába ragadnak bennünket. Ott-honn van itt a' képzelő tehetség.

De,

De, minthogy nints veszedelmesebb, mint ha a' képzelő tehetség annyira neki szélesedik, hogy többé az okosságnak nem enged; el lehet pedig kaptatni a' képzelő tehetséget: szükség tudni, mitsoda eszközökkel lehet azt megszelídíteni. Magokból a' mérgekből telik ki az orvosság.

Kerüld az estveli 's éjjeli képzelő-dést. Feküdj jókor; a' nappal a' munkának ideje.

Kerüld a' magánosságot. A' társalkodás az élet sava; társalkodás nélkül nem a' világban élünk, elszokunk a' világtól; mindenütt képzeleteinket keressük, 's boszszankodunk hogy fel nem találjuk.

Semmivel soká ne tépelődj, utóljára az eszed is utánna vész.

Tűznél víznél jobban kerüld a' Románok olvasását; melyek — a' milyenek azok többnyire, és a' milyenek olvassák, — szép szín alatt bétsúszó mérgek.

A' Mu'sika szép is jó is, hogy az érzést faragja, vékonyítsa: sok abból se jó. Ne légy *nimum poëticus*; az észnek adj dolgot; a' használ annak, a' mi azt nem kíméli.

§. 24. A' képzelő tehetség természetéből, ki lehet annyira mennyire, ma-

gyarázni az *Álmodozást* (*Somnium*), és az *Álmábannjárást* (*Somnambulismus*). Ébrenn vagyunk, mikor lelkünknek minden tehetségei egyaránt munkábann vannak: aluszunk, ha ez az egyező munkálódás, bizonyos ideig, az ébrenn lételt felváltva, félbe szakad. Az érzőinek megtompulvann, annál fogva az eszmélés lassanként meghomályosodvann, az inashúsok megtágulvann; mely miatt a' szem bészáródik, az áll, a' fő leesik, 's a' testnek minden functioi meglassodvann, elszenderedünk; majd az elszenderedést a' félálom, 's ezt a' méjj álom követi. Az álomból ugyan azon gráditsokonn ébredünk fel. Az alatt míg aluszunk, bé lévőnn mintegy zárva érző eszközeink, annál fogva nem foglalatoskodhatvann lelkünk újabb meg újabb előterjesztésekkel, tsak a' régieket újítja meg képzelő tehetsége által, mely szabadonn töldja földja egymásba a' képzeleteket; és minthogy eszmélésünk szendereg, fel 's alá hord, visz, hány, vét bennünket; az így öszvetöldott képzeletek az *Álom* (*Somnium*). Az álmok, a' félálom idejére esnek, és így a' méjj álomnak előtte, és leginkább utánna, minekelötte felébrednénk; vagy talám, hogy tsak azok jutnak eszünkbe; a' méjj álom-

álombann való álmainkra pedig, mint-hogy akkor az eszmélés alszik, nem emlékezünk. Az álmoknak matériája többnyire azok a dolgok, melyekkel nappal sokat tépelődünk; ezért lehet valakinek az álmából characterét alkalmasint kiesmerni; ezért van hatalmunkbann mintegy az álom, úgyhogy néminémüképpenn magunktól függ, hogy mit álmodjunk, és mit ne álmodjunk. Ezerbeenn egyszer megesik, hogy az álom bételyesedik történetből; a mi annyival könnyebbenn meglehet, hogy mivel többnyire azt álmodjuk, a' minn nappal sokat gondolkoztunk: a' mint ébrenn létünkben elgondoltuk valaminek kimenetelét, következéseit, lehető vagy lehetetlen vóltát, úgy is álmodjuk. Mi tsuda, hogy a' mit helyes okoknál fogva előre elláttunk, megálmodjuk? De, hogy az álom jövendőmondás lelkével bírna, azt tsak a' hiszi, a' ki azt tartja, hogy béhunyt szemmel jobbann lehet látni, mint ha nyilván van; vagy hogy ész nélkül okosabb az ember, mint észszel. Hány százszor megesik, hogy nem úgy történik a' dolog, mint a' hogy álmodtuk? akkor nem mondtuk, hogy az álomnak nem lehet hinni: és hogy egyszer imígy amúgy bételyesedik az álom, vagy is

inkább ráhúzhatjuk az álmot a' történetre, az álomnak mindjárt jövendölést tulajdonítunk!

Némelyek aluva olyan dolgokat visznek véghez, p. o. járnak, kelnek, beszélnek, írnak, nappali munkájokat követik, melyek az ébrenn létel munkái: *Álmábannjáró* (*Somnambulo*). A' mi még különösebb, némelyek ezek közzül észreveszik a' körülöttök eső dolgokat is, p. o. a' kérdésre felelnek, mégis magokhoz nem jönnek, és azokat is álmaikba belésvövik: ha felébrednek, nem jut eszükbe, álmokbann mit tselekedtek, vagy csak úgy rémlik előttök, mint valamely álom. Hogy esik ez? Tapasztaljuk, hogy mások is álmokbann, ha álmok nagyonn eleven, felkiáltnak, sírnak, nevetnek: ennyit hát az álmokbannjárókról is tudunk, hogy azoknak igen eleven álmaik lévén, szunnyadozó eszmélések nem tudvänn megkülömböztetni a' valóságtól a' képzeletet; ezek az érzőinakat, és azoknál fogva az inashúsokat mozgásba hozzák. De, hogy honnan van az álmokbannjáróknak mozgáshoz tartozó érzőinaiknak az álom ideje alatt az a' nagy és tartós érzékenysége, mely szerént egész álmokat eljátszhatnak, nem tudhatni. Hogy pedig az alatt, míg képzelőte-

het-

hettségek chimaeráit véghezviszik, magokhoz nem jönnek, annak az az oka, hogy bár ha a' tápintások mindnyájoknak megvan is, és egy némelyiknek más érzőeszközeik is nyilván vannak; tsakugyan nintsen érzőeszközeinknek az az ereje, hogy a' dolgok illetését elegendőképpent felvehetnék, és annál fogva eszekre hozódhatnának. Hogy mikor felébrednek, vagy telyességgel nem, vagy igen homályosan emlékeznek álmokbann való tselekedeteikre: az onnan van, hogy az álm alatt az eszmélés kitsiny erőbenn volt benne.

HARMADIK CZIKKELY.

Az Észről, vagy is Okosságról —

(LOGICA).

§. 25. Az Érzés, és Képzelés által szerzünk magunknak *Egyeselőterjesztéseket* (*Repraesentatio simplex, intuitus*). Illyenek p. o. Barátomnak előttem lévő képének; a' hangnak, melyet a' hegedűn hallok; a' rózsa szagnak melyet szagolok; a' bor ízének, melyet iszom; a' fa keménységének, melyet tapintok; meghólt Atyámfia képének előterjesztései.

De nem tsak ilyen Egyeselőterjesztéseink vagynak nekünk. Ez az Előterjesztés, *kép*, nem tsak barátom előttem lévő képét, hanem más képeket is; ez az előterjesztés, *hang*, nem tsak a' hegedű hangját, melyet hallok, hanem másféle hangokat is; ez az előterjesztés, *szag*, nem tsak a' rózsa szagát, melyet szagolok, hanem más szagokat is, magábann foglal. Az ilyen előterjesztéseknek tehát, az a' tulajdonsága; hogy azok nem tsak egy, hanem több dolgokra is illenek; a' honnan azokat *Többeselőterjesztéseknek* (*Repraesentatio composita, idea, notio, conceptus*) lehet nevezni.

Az

Az ilyen többeselőterjesztéseket ismét, egymással egybe szoktuk vetni, és vagy öszveköjtjük, vagy nem: p. o. vannak ezek a' többeselőterjesztéseim: *karika, kerek, négyszegű*; ezeket: *karika*, és *kerek*, öszveköjtöm így: *a' karika kerek*; ezeket ellenbenn: *karika*, és *négyszegű*, nem kötöm öszve: *a' karika nem négyszegű*.

Mikor már többeselőterjesztéseket formálunk, és azokat egymással öszvevetjük: akkor mondatunk *gondolkodni*; és ehézképest tulajdonítunk a' Léleknek *Gondolkodótehettséget*, vagy *Okosságot*. (*Ratio.*)

§. 26. Tapasztaljuk, hogy ha úgy gondolkodunk, a' mint kell, gondolatunkat mások okosnak, külömbenn pedig oktalannak tartják: p. o. ha ezt mondom: *négyszegű karika*; ezt minden esztelennek mondja. Ebből azt kell kihoznunk: hogy, kell valami megesmértető jelének lenni annak, melyik okos gondolat, és melyik nem; és így, kell lenni valami *Reguláinak a' gondolkodásnak*, melyek szerént ha gondolkodunk, okosonn gondolkodunk; és a' melyeket ha eltévesztünk, gondolatunk esztelen. Ezeknek a' reguláknak pedig, mind a' mi, mind a' más fejében meg kell lenni; mint-
 hogy

hogy különbenn nem mondhatták volna azt mások gondolatunkról, hogy az okos, vagy oktalan.

Továbbá, mikor gondolkodunk, mindig van valami a' minn gondolkodunk; és mi azt így, vagy amúgy gondoljuk. Amaz a' gondolat *matériája*, ez a' gondolat *formája*: p. o. Ebbenn a' gondolatbann: *fejérvíz*; a' *matéria* a' *fejér* és *víz*; a' forma pedig az, hogy én ezt a' kettőt egybekötöm.

Ha már azokat a' *Régulákat*, melyek szerént gondolkodunk, vagy is, a' melyek szerént adjuk a' formát a' gondolatoknak, kifejtegetjük, és öszyerakjuk: abból leszsz az a' *Tudomány*, mely a' *Görög λογος-tól* (*Ratio*) *Lógicának*, *Okosság* vagy *Gondolkodás Tudományának* mondatik. A' *Logica* tehát az a' *Tudomány*, mely a' *Gondolkodás Reguláiról*, vagy a' *Gondolatok formáiról* tanít.

§. 27.

* A' *Logicát* elszokták osztani, *Közönséges*, és *Különös* (*Universalis, et Specialis*) *Logicára*. A' *Közönséges Logicánn* értik azt, mely általábann a' *Gondolkodás Reguláit* adja elő, nem nézvén semmit a' *gondolkodás matériájára*; a' *Különösn* pedig azt, mely *Regulákat* ad, ha ilyen, vagy olyan *matériáról*, p. o. *Theológiára*, vagy *Jusra tartozóról* gondolkodunk. De ez, úgy-látszik, hogy nem helyes

§. 27. Ha hát a' *Logica* a' gondolko-
 dás reguláit adja elő: az a' kérdés:
 melyek

lyes elosztás; mert egy az, hogy a' mit Különös Logicianak mondanak, nem különös, hanem alkalmaztatott (*applicata*) *Logica*; más az, hogy Különös Logicát tanítani nem lehet, minthogy úgy minden Tudománynak systemáját meg kellene a' Logicában tanítani. E' szerént hát a' *Logica*, sem Közönséges, sem Különös: tsak *Logica*.

Elosztják továbbá, az úgy nevezett Közönséges Logicát, *Tisztára*, és *Alkalmaztatottra* (*Pura*, et *Applicata*); amaz azt értvénn, mely minden Okosságnak, ezenn pedig azt, mely különösönn az Embernek Logicája; amaz azt nézvénn, hogy ha valamely okosság gondolkodik, mitsoda regulák szerént kell annak gondolkodni, melyet minthogy nem a' tapasztalásból tudunk, *tisztának* mondódik; e' pedig azt vizsgálvann, hogy, ha azok a' regulák az Ember gondolkodására alkalmaztatódnak, mitsoda akadályai 's feltételei vagynak az Ember gondolkodásának. De ez is, úgy látszik, nem jó elosztás. Egyért azért, mert phantasticum azt vizsgálni, hogy minden Okosságnak, ha egyszer okosság, mitsoda regulák szerént kell gondolkodni. Mi tsak a' magunk okosságát esmerjük, és azonntúl akarni menni, ezt teszi: emberi okossággal akarni azt megmutatni, hogy a' nem emberi okosság, hogy gondolkodik. Másért azért, mert a' gondolkodás közönséges reguláit az Emberre alkalmaztatni, ezt teszi: azt kérdeni: hát az ember úgy gondolkodik-é? úgy; mert ha nem úgy gondolkodna, nem jól gondolkodna; és e' szerént az *Applicata Logica* igen rövid volna.

Az az elosztása pedig a' Logicianak, mely szerént az, *Természetinek*, és *Mesterségesnek* (*Naturalis* et *Artificialis*) mondódik, még tsak említést sem érdemel. Természeti Logicájának, abbann az értelembenn, a' mint a' vevődik, kell lenni min-

melyek azok a' gondolkodás régulái? Keressük ki hát először is azokat, melyek átaljábann mindenféle gondolkodásra ráillenek; azután pedig azokat, melyek különösen a' gondolkodásnak ez vagy amaz nemének régulái.

§. 28. A' mi a' *Gondolkodás Közönseges Reguláit* illeti: láttuk oda fellyebb, hogy a' gondolkodás a' többeselőterjesztések formálásábann, és azoknak öszvekötésébenn, vagy nem kötésébenn, és így, abbann áll, hogy többől egyet tsinálunk. Kérdés: mire vigyáztunk akkor, mikor azt a' többet egybekötvénn, egyet tettünk belőle? Jut eszembe, hogy ezt: *karika*, és *kerek*, öszvekötttem így: a' *karika kerek*; ezt pedig: *karika*, és *négyszegű*, nem kötttem: a' *karika nem négyszegű*. Miért kötttem amazt öszve, és ezt miért nem? Oka a' vólt, hogy amazok egymással megegyeztek, ezek nem; amazokat hát öszveköthettem, vagy együvé gondolhattam, ezeket nem.

E'

dénnek, mert különbenn nintsen esze. Úgyde, az, hogy valaki tud gondolkodni, még nem Tudomány, nem Logica. Ha pedig a' Logica Tudomány, úgy nints szükség a' *mesterséges* titulusra; mert az tsak azt tenné: *Mesterséges Mesterség*.

E' tehát az a' Közönséges, és Fő Regula, melyet általjábann minden gondolkodásunkbann követünk: *A' melyek egymással ellenkeznek, azokat nem lehet öszvekötni, és így gondolni sem.* — *Ellenkezés Régulája (Principium Contradictionis).* Ebből folynak más hasonlóképpenn Közönséges Régulák, mint;

1. *A' melyek hát egymással megegyeznek, azokat lehet együvé gondolni, vagy tsak gondolni.* — *Megegyezés Régulája, — (Principium Identitatis).*

2. Ha két egymással ellenkező tulajdonságok közzül az egyiket valaminek tulajdonítottam, a' másikat ugyan annak nem tulajdoníthatom: p. o. ellenkezők ezek: beteg, nem beteg. Ha az egyiket mondom Cájusról, akkor a' másikat nem mondhatom: Cájus vagy beteg, vagy nem beteg; *tertium non datur*; nem lehet beteg is, nem is. — *Kirekesztés Régulája — (Principium Exclusi tertii, sive medii) **.

F 2

§. 29. E'

* A' gondolkodás Közönséges Regulái közzé szokott még számlálódni, az *Elegedendó Ok Principiuma* is (*Principium Rationis Sufficientis*), mely azt teszi: hogy ha a' megegyezést, vagy ellenkezést megakarom tudni, kell lenni valaminek, a' miből azt megtudhassam; kell lenni Okának a' megegyezésnek, vagy ellenkezésnek. p. o. Ha ezeket:

§. 29. E' szerént, mind azt lehet gondolni, a' mi az Ellenkezés principiuma ellen nints. A' mit már e' szerént gondoltam, a' Logica szerént igaznak (*logice verum*) mondatik. De még azért, hogy valami Logica szerént igaz, vagy hogy én azt gondolhatom, nem következik, hogy az matériájára nézve is igaz: p. o. Szárnyaslovat gondolhatok, de azért nem következik hogy van is. De a' mit én nem gondolhatok, a' nintsen is a' Természetbenn.

§. 30. A'

ket: *fa*, és *zöld*, öszve akarom kötni, először is az a' kérdés: van-é köztök ellenkezés? azután az: honnan tudom hogy van, vagy nints köztök ellenkezés?

De ennek a' Principiumnak a' gondolkodás regulái közt nints helye, sem haszna. Helye nints, mert itt csak arról van a' szó: melyek azok a' regulák, melyek szerént gondolkodunk? e' pedig: minden gondolatnak kell lenni elegendendő okának, — nem regulája a' gondolkodásnak, hanem *conditio*ja; feltésszük t. i. hogy előre tudja azt ki, mik ellenkeznek egymással, mik egyeznek meg; s itt csak azt kérdjük, hogy gondolatinkbann miket kötünk öszve, az ellenkezőket-é, vagy meg egyezőket? Haszna sints a' Logicábann, mert akármeddig keressük az okát, hogy valamely gondolatbann, mint tsupa gondolatbann miért nints ellenkezés; utóljára is csak itt kell megálapodnunk: nints benne ellenkezés, mert nints: p. o. ezek közt: *zöld*, és *fa*, miért nints ellenkezés? azért, mert nem látunk benne ellenkezést. Nem *logicum* vagy *formale* le Principium ez, hanem *materiale*.

§. 30. A' mi a' *Gondolkodás Különös Reguláit illeti*: ezeket hogy kikereshessük, lássuk mitsoda különböző nemei vannak a' *Gondolatoknak*? — A' *gondolatoknak* három neme van:

1. A' *Többselőterjesztések* (*Idea, conceptus, notio*), melyek, a' mint oda felyebb láttuk, az egyeselőterjesztéseknek vannak ellenébe téve, és a' melyekben a' megegyező előterjesztéseket *tacite* egybekötjük: p. o. ez *Ember*, *többselőterjesztés*, minthogy több személyeknek előterjesztéseit foglalja magábann; és benne ezek az előterjesztések: okos lélek, érzékeny test, *tacite* egybekötődnek.

2. Az *Ítéletek* (*Judicium*), melyekben nyilván kijelentődik állítással, vagy tagadással, hogy több előterjesztéseket össze lehet-e kötni, vagy nem: p. o. a' föld kerek.

3. Az *Okoskodások* (*Ratiocinium*), melyekben az okát is megmondjuk, miért lehet vagy nem lehet az előterjesztéseket egybekötni: p. o. minden Plánéták a' Nap körül forognak: a' Föld Plánéta, a' Föld hát a' Nap körül forog.

Ezen nemeinek a' *gondolatoknak*, mindeniknek vagynak tulajdon regulái;

melyek tehát a' gondolkodásnak különös reguláit teszik. Lássunk rólok egyenként:

I. A' TÖBBESELŐTERJESZTÉSEKRŐL.

§. 31. Itt első kérdés is az: Hogy formálunk többeselőterjesztéseket? A' többeselőterjesztések lesznek az Egyesesekből. Vagynak sok egyeselőterjesztéseim; ezeket ha egybevetem, veszem észre, hogy némelyekbenn megegyeznek egymással, másokba pedig különböznek: p. o. sok fát látok, s látom hogy abbann mind megegyeznek egymással, hogy vagynak leveleik, ágai, tör'sökök, gyökereik; abbann pedig különböznek, hogy leveleik nem egyformák, tör'söke egyiknek vastagabb, magassabb, mint a' másiké; egyik egyenes, másik görbe; egyik terepély, másik sűgár 's a' t. Ha már azokat, melyekbenn az ilyen egyeselőterjesztések egymással megegyeznek, külön vészem; azokat pedig, melyekbenn különböznek egymástól, elhagyom (*abstractio*), azokat melyekbenn egymással megegyeztek, öszvekötvénn, lesz belőle *többeselőterjesztés*: p. o. a' Fák, melyeket látok, megegyeznek abbann, hogy vagynak leveleik,

veleik, ágaik, 's a' t. ezeket hát külön veszem: különböznek pedig abbann, hogy leveleik 's a' t. nem egyformák, ezeket elhagyom. Ezeket az előterjesztéseket már: levél, ág, tör'sök, gyöker, öszvekötvénn, vagy együvé gondolvann, lesz belőlök ez a' többeselöterjesztés: *Fa.* — Így több egyenes oldalú háromszegyet egybevetvén, látom, hogy ezek mindnyájokkal közök, hogy: egyenes oldalak van, oldalak tsak három, melyek bizonyos helyet közre fognak. Ha ezeket a' közös tulajdonságaikat öszveköttöm: lesz belőlök az *egyenes oldalú Háromszeg* többeselöterjesztése. Elhagytam tehát mind azokat, melyek mindnyájokbann meg nintsenek.

§. 32. Hogy a' többeselöterjesztéseket melyeket e' szerént formáltunk, közelebbről esmerhessük: bontsuk el azokat, 's lássuk azokat a' részeket, melyekből állanak.

Azok a' részek, melyekből valamely többeselöterjesztés áll, egyszersmind megismertető *Jegyek (Notae)*, melyeknél fogva egyik többeselöterjesztés a' másiktól megkülömböztetődik: p. o. ez a' többeselöterjesztés, *Ember*, ezekből áll: *érzékeny test* — *okos lélek*; melyek egyszersmind megismertető jegyek is,

mivel ezek által az *Ember* előterjesztése, minden más előterjesztésektől megkülömböztetődik.

A' Jegyek már:

1. Vagy *Közönséges*, vagy *Tulajdon Jegyek* (*Notae Communes*, vel *Propriae*). Ezek tsak egy, amazok pedig több előterjesztésekre illenek: p. o. ez a' Jegy: *három linea* által bérekész-tődni, a' háromszegnek tulajdon jegye; e' pedig, *Figura*, közönséges jegy, minthogy az nem tsak a' háromszegre, hanem a' karikára, négyszegre, sokszegre is ráillik.

2. Vagy *Alltók*, vagy *Tagadók*. (*Adfirmativae*, vel *Negativae*): p. o. *okos ember*, *nem okos ember*.

3. Vagy *Belső*k, vagy *Külsők* (*Internae* — *Externae*). Ezeket tsak úgy tulajdonítom valamely előterjesztésnek, ha mással egybevetem; p. o. *fiú*, külső jegy; amazokat pedig tulajdoníthatom valamely előterjesztésnek, ha azt tsak magábann gondolom is: p. o. *okos*; *belső* jegy.

4. Vagy *Szükségesképpenn való*k, vagy *Múlhatók* (*Essentiales* — *Accidentales*). Szükségesképpenn való jegyek azok, melyeket ha elhagyok, a' többes-előterjesztés nem lesz többé az, a' mi vólt.

vólt: p. o. a' *három oldal*, szükségesképpenn való jegye a' *háromszegnek*. Múlható jegyek pedig azok, melyeket ha elhagyok is, a' *többselőterjesztés* még is ugyan az marad: p. o. hogy a' *háromszegnek* három *egyforma* oldala legyen: ez múlható jegy.

§. 33. Rakjuk össze ismét, és lássuk magokat a' *többselőterjesztéseket*; nevezetesen lássuk először is, milyen valamely *többselőterjesztés* magábann véve; azután pedig, milyen az, ha más *többselőterjesztésekkel* egybevetjük.

§. 34. Ha egy *többselőterjesztést* magábann felveszünk, az a' kérdésünk reá nézve:

1. Mikre terjed ki? — milyen a' *Kiterjedése*? (*Quantitas Extensiva, Extensio*). Erre nézve látni való, hogy valamely *többselőterjesztésnek* kiterjedése, annál szélesebb, mennél több *előterjesztéseket* foglal magában: p. o. ennek a' *többselőterjesztésnek*, *Állat*, szélesebb a' kiterjedése ezénél: *Ló*.*

F 5

2. Azt

* A' *többselőterjesztéseket* kiterjedésekre nézve, *Közönségesekre*, *Különösökre*, és *Egyesekre* szokták közönségesen elosztani. De ez az elosztás nem jó. Egyért azért, hogy ez, *Egyes*, *többselő-*

2. Azt kérjük: mitsoda részekből, vagy jegyekből áll? milyen a *Foglalatja*? (*Quantitas intensiva, — intensio*) Itt látnivaló, hogy mennél több jegyei vagynak valamely többeselöterjesztésnek, annál nagyobb annak foglalatja; és megfordítva: p. o. ennek, *Figura*, kissebb a' foglalatja ezénél, *háromszeg*; minthogy a' háromszegbenn nem csak a' *figura* mint jegy, hanem még ez a' jegy is, *három oldal*, megvan — Az olyan többeselöterjesztések, melyeknek több jegyei vagynak, *Öszveteteknek*, (*Notiones Compositae*) neveztetnek: ilyen p. o. a' *háromszeg* előterjesztése, mely ezekből, *figura*, és *három oldal* áll. A' mely többeselöterjesztéseknek ellenbenn semmi jegyét nem lehet előszámlálni, azok *Egyszereseknek* (*No-*

előterjesztés, *contradictio in adjecto*; mert ha valamely előterjesztés csak egy dologra illik, a' nem többes; ha többes, nem csak egyre illik. Másért azért, hogy ennek: közönséges, különös, többes előterjesztés, csak *relative* van helye, de a' miről még itt nincs szó; mert ha minden relationn kívül nézzük a' többeselöterjesztéseket, egyik szintűgy magábann foglalja mind azokat, melyek alá tartoznak, mint a' másik; és ebbenn a' tekintetbenn mindenik egyforma: p. o. *Ló*, szintűgy magábann foglal minden lovakat, mint ez, *Allat*, minden állatokat.

(*Notiones Simples*) mondatnak, ilyen p. o. a' *veres színnek* előterjesztése.

Ha már valamely többeselőterjesztést nem csak megtudok másoktól különböztetni, hanem még a' jegyeit is elő tudom adni: akkor *Világos Előterjesztésem* (*Notio distincta*) van: p. o. ha az embert más állatoktól nem csak megtudom különböztetni, hanem még ezen jegyeit is, *állat*, és *okos*, elő tudom adni: előterjesztésem világos. *Nem világos* (*minus distincta*) ellenbenn előterjesztésem, ha magát a' többeselőterjesztést megtudom ugyan másoktól különböztetni, de jegyeit nem tudom előszámlálni.

Az ilyen nemvilágos előterjesztések, vagy *Tiszták*, vagy *Zavarosok*, (*Clarae*, vel *Confusae*). *Tiszták* azok, melyeknek azért nem tudom jegyeit előadni, mivel nintsenek jegyei; milyenek az egyszerűtöbbeselőterjesztések: p. o. a' *színeknek*, *hangoknak* 's a' t. előterjesztése; az édest a' keserűtől megtudjuk ugyan különböztetni, de nem tudunk semmi jegyeit adni. *Zavarosok* pedig azok, melyeknek vagynak ugyan jegyei, de azokat nem tudjuk előszámlálni: ilyenek p. o. sok embernek a' *virtusról*, *kötelességről*, *igazságról* való előterjesztései.

sei. A' zavarosokat lehet világosokká tenni; de a' tisztákat nem.

Az előterjesztések Világosságának sok grádusa van. Mennél több jegyeit tudjuk előhozni az előterjesztésnek; annál világosabb az. Így már az előterjesztés *Egészenn világos* (*complete distincta*), ha annak minden jegyeit elő tudom számlálni: p. o. a' háromszeg három oldalú figura. Ha valamely egészen világos előterjesztés jegyeinek előszámolásában, egy jegy sem fordul kétszer elő: úgy az *Szoros mértékű* (*praecisa*): p. o. a' háromszegnek ez az előterjesztése: a' háromszeg olyan figura, mely három linea által *rekesztődik bé*, nem szoros mértékű; mert a' figurában már benne van a' bérekesztés. — *Felesleg világos* pedig az előterjesztés (*notio adaequata*), ha nem csak minden jegyeket, hanem ezeknek jegyeit, és ezeknek ismét jegyeit elő tudom adni, mind addig, míg csak egyszereselőterjesztésekre nem érek: p. o. ennek: *Ember*, ezek jegyei: *állat*, és *okos*: az állat olyan *organumos test*, mely *érez*, *szabad tettségére szerént mozog*: okos az, a' mi *eszmér*, *akar*. Ezeket megint tovább lehetne fejtegetni.

§. 35. Egy egészen világos, és kiszabott többeselőterjesztés, *Meghatározásnak* (*Definitio*); a' pedig, a' mit ekként meghatározunk, *Meghatározott dolognak* (*Definitum*) mondatik. Lehet-e az egyszerestöbbeselőterjesztéseket meghatározni? A' Meghatározásbann ezek kívántatnak meg:

1. A' meghatározásnak, a' meghatározott dologra reá kell illeni; és így annak, sem szélesnek, sem keskenynek nem kell lenni. *Széles* a' meghatározás, ha a' kérdésbenn lévő előterjesztésenn kívül másokat is foglal magábann. Nem szabad hát a' meghatározásbann kevesebb jegyeket számlálni elő, mint a' mennyi szükséges annak a' dolognak minden másoktól való megkülömböztetésére; mert külbenn szélesebb a' meghatározás a' meghatározott dolognál: p. o. a' négyszeg négy egyenlő oldalú figura; meg kellett volna határozni a' *szegeletek nagyságát* is. — A' karika görbe lineájú figura — más *görbe lineájú* figurák is vagynak. — Ellenbenn, *Keskeny* a' meghatározás, ha a' meghatározandó dolgot egészen bé nem fogja. Több jegyet sem kell tehát a' meghatározásbann előszámlálni, mint a' mennyi az előterjesztésnek megkülömböztetésére elég; kü-
löm-

lőmbenn keskenyebb a' meghatározás a' meghatározott dolognál: p. o. a' háromszeg, három *egyenes*, és *egyforma* oldalú figura. Minek az egyenes, és egyforma oldal?

2. Annak, a' mit megakarunk határozni, nem kell a' meghatározásbann újra előfordulni; külömbenn a' meghatározásbann *Karika* (*circulus*) van: p. o. egyenes linea az mely *egyenesen* megy.

A' meghatározás, vagy tsak a' *Névenek*, vagy magának a' *Dolognak* meghatározása, (*Nominalis*, vel *Realis*). Amabbann tsak külső jegyek által határozzuk meg a' dolgot, melyeknél fogva azt más dolgoktól megkülömböztethetjük: p. o. az arany olyan értz, mely tizenkilentzszer nehezebb a' víznél. Ebben pedig belső jegyek számlálódnak elő, melyekből magát a' dolgot lehet megismerni: p. o. a' karika olyan görbe lineájú figura, melynek a' középpontjától a' kerületéig mindenütt egyenlő hosszúságú egyenes lineákat lehet húzni.

§. 36. Ha több többeselőterjesztéseket egybevetünk, ezek lesznek a' *Kérdések*:

1-ször. Hogy azok *Szélesebbek-e*, vagy *Keskenyebbek*? Egy olyan többeselőterjesztés, mely egy másik kiterjedésének

sének bizonyos részét teszi: annak *Alájartozónak* (*subordinata*) mondatik: p. o. *ló*, ennek, *állat*, alátartozik. Az az előterjesztés, mely alá egy másik tartozik, *Feljebbvalónak*; ez pedig, mely az alá tartozik, *Alábbvalónak* mondatik: p. o. *állat*, feljebbvaló, *ló*, alábbvaló. Említeni sem kell, hogy ugyan azon egy többeselőterjesztés, más más tekintetben, most feljebb, majd alábbvaló lehet: p. o. *ló*, ezzel: *állat*, egybevetve, alábbvaló; ezzel pedig: *Ánglus Paripa*, egybevetve, feljebbvaló. Ezekből megtetszik, hogy a' feljebbvalónak szélesebb a' kiterjedése az alábbvalóénál.

A' feljebbvaló többeselőterjesztés, egészenn megvan az alátartozó alábbvalóban, mint jegy; de a' melyben azonkívül még más jegyek is vagynak: p. o. *állat*, egészenn benne van ebbenn: *ló*; de a' *Ló*ban még több jegyek is vagynak, melyek az *Állat*ban nintsenek. Az alábbvalónak tehát nagyobb a' foglalatja a' feljebbvalóénál.

Ezek szerint, ha valamely többeselőterjesztéshez egy új jegyet tesz, abból alábbvaló többeselőterjesztés lesz. Ezen módon szüntelen új új jegyeket tehetnek a' többeselőterjesztéshez; mely által annak foglalatját nevelem, ellenben

a' kiterjedését kissebbítem: p. o. ehez: *Test*, ezt a' Jegyet teszem hozzá: *Organumos*, leszz belőle *Organumos Test*; ehez: *Organumos test*, ezt: *érzés*, lesz *állat*; ehez *állat*, ezt: *négy lábú*, lesz *négy lábú állat*; ehez: *négy lábú állat*, ezt: *ragadozó*, lesz *négy lábú ragadozó állat*.

Ellenbenn, ha valamely többeselőterjesztésből jegyeket hagyok el: mindég felyebbvaló többeselőterjesztéseim lesznek: p. o. ebből: *négy lábú ragadozó állat*, elhagyom ezt: *ragadozó*; leszz *négy lábú állat*. Ebből: *négy lábú állat*, elhagyom ezt: *négy lábú*; leszz *állat*, 's a' t. És ezt mind addig folytathatom, mígtsak egyszereselőterjesztésre nem érek, melyből többé semmit el nem lehet hagyni, és a' mely osztánn a' legfelső többeselőterjesztés. Ezenn a' módonn, a' a' többeselőterjesztés' foglatját kissebbítem; ellenbenn a' kiterjedését nevelem. — Ezekből látnivaló, hogy mennél jobbann nevelem valamely többeselőterjesztésnek foglatját: annál kissebb leszz annak kiterjedése; és megfordítva. —

A' Felyebbvaló többeselőterjesztés, *Nemnek* (*Genus*), az Alábbvaló *Fajnak* (*Species*) mondatik. A' *Legfelső Nem* (*Genus Summum*) az, mely semmi más nem alá nem tartozik.

§. 37. Az olyan többeselőterjesztések, melyek egymás alá nem tartoznak, hanem vagy kiterjedését, vagy foglalatját teszik együtt valamely többeselőterjesztésnek, *Együvértartozóknak* (*Coordinatae*) mondatnak. Azok nevezetesen, melyek kiterjedését teszik, *Együvértartozó Különlévőknek* (*coordinatae disjunctae*) mondatnak: p. o. *fejér, fekete, sárga, veresrész színű emberek*, együtt teszik ennek a többeselőterjesztésnek *Ember* a' kiterjedését; ezek hát együvértartozó, még pedig különlevő többeselőterjesztések. Azok pedig, melyek a' foglalatját teszik, *Különnválasztottaknak* (*disparatae*) mondatnak: p. o. ezek: *állat*, és *okos*, teszik együtt az *Embert*, ezek hát együvértartozók, még pedig különválasztottak.

§. 38. 2-szor. *Hogy azok, Ugyanazok-é, vagy Külömbözők?* (*Identicae, — Diversae*) Ugyanazonok vólnának az olyan többeselőterjesztések, melyeknek ugyanazon jegyei vólnának. De látnivaló, hogy két olyan előterjesztést, melyeknek ugyanazon jegyei vólnának, nem lehet gondolni; minthogy azokat nem lehetne egymástól megkülömböztetni (*principium indiscernibilium*), és így az nem is kettő vólna, hanem egy.

Az olyan többeselöterjesztéseket is hát, melyeknek egy a' kiterjedése, nem lehet ugyanazoknak mondani, minthogy jegyeikre nézve különböznek egymástól: p. o. háromszeg, és háromoldalú figura; hanem minthogy az ilyen előterjesztéseket lehet egyiket a' másik helyett tenni: jobb azokat *Tseretöbbeselöterjesztéseknek* (*Notiones Reciprocae*) mondani.

E' szerént minden előterjesztések különbözök. Azok a' jegyek, melyeknél fogva két előterjesztés egymástól különbözik, együtt neveztetnek azoknak *Külömbségének* (*Differentia*): p. o. a' háromszeg, és négyszeg közt az a' különbség, hogy amaannak három, ennek négy oldala van. Így már az a' különbség, mely két feljebbvaló Nem alatt lévő nemek közt van, *Nembeli Külömbségnek* (*Differentia Generica*); az, mely a' nemnek Fajai közt van, *Fajbéli különbségnek* mondatik: p. o. az a' különbség, mely ezek közt van: *négy lábú állat*, és *madár*, melyek ez alatt a' felsőbb nem alatt, *állat*, vagynak, nembeli; a' pedig, mely ezek közt, *oroszlán*, *medve*, van, fajbéli különbség.

§. 39. 3-szor. *Hogy azok Megegyezők é, vagy Ellenkezők? Megegyezők azok,*

azok, melyeket öszve lehet kötni: p. o. *figura*, és *háromoldalú*; ezeket öszve köthetem így: háromoldalú figura. Ellenkezők pedig azok, melyeket öszve nem köthetek: p. o. *négyszegű*, és *karika*.

Már a' felyebb mondattakat öszvevévén, látnivaló:

1. Hogy minden alátartozó többeselőterjesztések, megegyeznek azzal a' felyebbvaló többeselőterjesztéssel, mely alá tartoznak, minthogy ez amazokbann mint jegy benne van: p. o. *állat*, és *ló*, megegyező többeselőterjesztések. És így, mind azokat a' jegyeket, melyek a' felyebbvaló többeselőterjesztésbenn vannak, tulajdoníthatom az az alá tartozó alábbvaló többeselőterjesztésnek is: p. o. a' mit az Állatról elmondhatok, ugyan azt a' Lóról is elmondhatom. — És a' mi a' felyebbvaló többeselőterjesztéssel ellenkezik: annak az alá tartozó alábbvaló többeselőterjesztéssel is ellenkezni kell: p. o. ha az Állatról nem mondhatom azt, hogy mindentudó, az Emberről sem mondhatom. — De, megfordítva: nem mondhatom, hogy mind azt, valamit az alábbvaló többeselőterjesztésnek tulajdonítok, tulajdoníthatom a' felyebbvalónak is, mely alá tartozik: minthogy amabbann a' közös jegyekenn

kívül még több jegyek is vagynak: p. o. a' Lóról elmondhatom, hogy négy lába van; de nem mondhatom el minden állatról. — Azt sem mondhatom, hogy a' mi az alábbvaló többeselőterjesztéssel ellenkezik, ellenkezik a' felyebbvalóval is, mely alá tartozik: minthogy az ellenkezés olyan jeggyel lehet, mely nints meg a' felyebbvaló többeselőterjesztésbenn: p. o. a' háromszeg előterjesztésével ellenkezik, hogy négyszegű legyen; de nem ellenkezik a' figuráéval; minthogy az ellenkezés ebbenn a' jegybenn, *háromszegű*, van; mely jegye a' háromszegnek, de nem jegye a' figurának. *Quidquid valet de genere, valet etiam de specie: sed non valet de genere, quod valet de specie.*

2. Hogy minden különválasztott többeselőterjesztések megegyezők; minthogy együtt teszik a' többeselőterjesztés foglalatját.

3. Hogy minden különnlévő többeselőterjesztések ellenkeznek egymással; minthogy egymást kirekesztik: p. o. tudós, tudatlan; — háromszegű, négyszegű, sokszegű figura.

